

STICHTING
BOUWHISTORIE
NEDERLAND

NIEUWSBRIEF

BESTUUR, ADVISEURS EN DONATEURS

BESTUURSLEDEN SBN

voorzitter

mr. J.C. (Koos) de Looff
e-mail: kdelooff@deloitte.nl

secretaris

drs. H.P. (Henk) Jansen
Everard Foeckstraat 3
3515 ED Utrecht
tel.: 06-13033264
e-mail: hp.jansen@utrecht.nl

penningmeester

drs. F.A.C. (Frank) Haans
e-mail:
f.haans@monumentenadviesbureau.nl

administratie penningmeester

drs. C. (Connie) van den Broek
e-mail:
c.vdbroek@monumentenadviesbureau.nl

bestuursleden

dr.ing. R. (Ronald) Stenvert
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

drs. J.W. (John) Veerman
e-mail: john@veermanbouwhistorie.nl

drs. M. (Marieke) van Zanten
e-mail: mvanzanten01@home.nl

ADVISEURS

prof.dr.ing. D.J. (Dirk) de Vries
e-mail: d.de.vries@cultureelerfgoed.nl

drs. K. (Karel) Emmens
e-mail: emmens.bca@kpnplanet.nl

drs. J.M.H. (Jean) Penders
e-mail: j.penders@utrecht.nl

drs. K. (Koos) Steehouwer
e-mail: kroos_soest@telfort.nl

Op zoek naar een bouwterm?
www.documentatie.org

DONATEURS

U kunt donateur worden van de SBN door minimaal € 20,- (voor studenten € 15,-) over te maken op NL12INGB0000273441, t.n.v. Penningmeester SBN, Nijmegen. U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de SBN. Deze Nieuwsbrief, die twee maal per jaar verschijnt, bevat verslagen over Platform bijeenkomsten, congressen en de jaarlijkse Donateursdag, verder artikelen over onderzoek en recent verschenen publicaties. Voor vragen, adreswijzigingen, etc.: e-mail: secretaris@bouwhistorie.nl

WEBSITE SBN:

www.bouwhistorie.nl
Op de website is relevante informatie te vinden aangaande de bouwhistorie en zijn eerder verschenen nieuwsbrieven als PDF beschikbaar.

INHOUD

NUMMER 56 · MEI 2014

Van de redactie.....	2
Van het bestuur.....	2
Bond Nederlandse Bouwhistorici.....	4
Symposium <i>Torenhoge Verwachtingen</i> : 18 december 2013, RCE.....	6
Erik Kleijn: <i>Welkomstwoord</i>	6
Koos de Looff: <i>Introductie</i>	7
Rob Dettingmeijer: <i>De toren als oriëntatie, referentie en ambitie</i>	7
Jan van Doesburg: <i>Van onderop beschouwd: over kasteeltorens en archeologie</i>	11
Taco Hermans: <i>Families en woontorens aan de Langbroeker- en Jutfaserwe- tering</i>	15
Dirk de Vries: <i>Tekens van bovenaf gezien</i>	17
Raphaël Rijntjes: <i>Het Westwerk van de Deventer Bergkerk en andere twee- torenfronten</i>	20
Albert Reinstra: <i>Kerktorens: vergeet de binnenkant niet</i>	23
Maarten Enderman: <i>De toren van Goedereede</i>	27
Gabri van Tussenbroek: <i>De nooit gebouwde toren van de Amsterdamse Nieuwe Kerk</i>	30
Thomas von der Dunk: <i>Torenbekroningen in de Nederlanden in de 15de tot 18de eeuw</i>	32
Bouwhistorisch Platform: 29 mei 2013.....	34
Eric Kleijn: <i>Welkomstwoord</i>	34
Mariël Polman: <i>Inleiding 'Kleurbeleid op de kaart'</i>	34
Christine Weijs: <i>De kleurenwaaier van Dordrecht</i>	35
Hendrik Haafkens: <i>Invloed op de ruimtelijke beleving van de witte rivierkade(s) in Zutphen</i>	36
Monique Roscher: <i>Leiden met een kleurtje</i>	36
Annette Koenders: <i>Dudok in Hilversum</i>	37
Artikelen:	
Edwin Orsel: <i>Een plaatvloer in Leiden</i>	38
Daan Schaars: <i>Voorgevels met overstek en puibalken</i>	42
Maarten Enderman: <i>Binten met een staartje</i>	50
John Veerman: <i>Het Begijnhof te Breda</i>	62
Aankondigingen.....	76
Signalering.....	78
Boekpresentaties bij de RCE.....	79
Boekrecensie.....	81
Korstmossen en muurbloempjes.....	84

VAN DE REDACTIE

Voor u ligt SBN Nieuwsbrief 56 met mededelingen, artikelen en uitgebreide verslagen van bouwhistorisch interessante zaken. Op het Symposium 'Torenhoge verwachtingen' in december 2013 presenteerden niet minder dan acht bouwhistorici resultaten van hun onderzoek. Het symposium werd 'bekroond' met een lezing van gastspreker Thomas von der Dunk. Om recht te doen aan alle inspanningen zullen in het vervolg bij de verslagen die door de redactie gemaakt worden de titels van de voordrachten en de namen van sprekers vermeld worden in de inhoudsopgave. Niet alleen wordt daarmee de waardering voor hun werk beter tot uitdrukking gebracht, maar het is ook gemakkelijker bij het doorzoeken van de Nieuwsbrief-PDF's op de website. Allereerst een excuus van de hoofdredacteur die over het hoofd heeft gezien dat er in de vorige Nieuwsbrief 55 wel gerefereerd werd in een stuk naar een recensie over Huizen in Delft, maar vanwege de grote hoeveelheid kopij kon deze recensie niet meer geplaatst worden. Herstel volgt in dit nummer! Een andere vergissing is het omdraaien van de titels ir. en ing. bij de nieuwe redactieleden: ook hersteld met excuses.

Herhaaldelijk heeft de redactie het bestuur verzocht om financiële ruimte voor afbeeldingen in kleur, maar tot dusver is er van het bestuur nog geen officiële reactie gekomen. Dit heeft tot gevolg dat nu een aantal van de (altijd in kleur aangeleverde) illustraties onduidelijk wordt en veel van zijn betekenis verliest. Het is de hoop van de redactie dat hier in de nabije toekomst wat aan gedaan kan gaan worden.

De redactie hoopt dat u deze Nieuwsbrief met plezier zult lezen.

VAN HET BESTUUR

Het ligt voor de hand het bericht van het bestuur te beginnen met de studiedag 'Torenhoge verwachtingen' van 18 december jl. Complimenten zijn er van het bestuur voor de mensen van de RCE en de SBN die dit hebben voorbereid. En natuurlijk voor alle sprekers! Er waren na afloop erg veel positieve reacties op deze dag. Terecht, want het was een mooi programma,

met lezingen over torens aan de hand van archeologische gegevens, voordrachten over woontorens en kerktorens (al of niet daadwerkelijk gebouwd), algemene beschouwingen over hoogbouw in de loop der eeuwen en tot slot de bekroningen van de torens. Voor het uitgebreide verslag zorgde andermaal de redactie van de nieuwsbrief van de SBN. Dank namens het bestuur hiervoor. De flinke opkomst op de dag maakt een vierde gezamenlijke studiedag met de RCE bijna vanzelfsprekend. Deze zal plaats vinden op vrijdag 12 december aanstaande en dan wordt aandacht besteed aan het thema 'wonen', een breed begrip dat uiteraard vanuit de bouwhistorische invalshoek wordt benaderd. De voorbereiding samen met de mensen van de RCE is inmiddels gestart.

Voorzitter Koos de Looft besprak in de vorige nieuwsbrief al de thema's die het bestuur van de SBN bezighouden en hij memoreerde daarbij de vernieuwing van het beleidsplan van de stichting. We kunnen daarbij voor een deel voortborduren op de 'modernisering van de bouwhistorie' die Ronald Stenvert bepleit. In de nieuwsbrief van november 2013 heeft hij een uitvoerige voorzet gegeven.

Twee andere zaken van de agenda van het bestuur wil ik hier noemen. De wens om een onderzoeksprogramma verder op te zetten is niet alleen onderdeel van het beleidsplan. Het is ook bedoeld als input voor de verdere inrichting van de bijzondere leerstoel bouwhistorie, die sinds september vorig jaar is gecontinueerd. Deze maakt nu, zoals u eerder hebt kunnen lezen, deel uit van studierichting archeologie aan de Universiteit van Leiden. Dirk Jan de Vries is als bijzonder hoogleraar herbenoemd voor de komende jaren. Onderwijs en onderzoek in de bouwhistorie op een academisch niveau worden daarmee gelukkig voortgezet. Dat is mede te danken aan de RCE en uiteraard ook aan onze eigen stichting.

Inmiddels is ook het jubileum van de SBN in 2016 op de agenda gezet. De stichting bestaat dan 25 jaar, dus dat geeft reden om hier aandacht aan te besteden en - bijvoorbeeld - een publicatie te wijden aan 25 jaar SBN en de bouwhistorie in Nederland.

Een ander punt is dat ontwikkelingen op het gebied van de wetgeving vragen om mee te denken vanuit de SBN en daarbij de kansen voor de bouwhistorie te benutten. Ik doel dan op de Omgevingswet die volgens de huidige planning in 2018 in werking zal treden. De wet brengt veel veranderingen met zich mee. Veel 'vertrouwde' instrumenten als bestemmingsplannen zullen dan verdwijnen en ook het begrip beschermd stadsgezicht zal een nieuwe interpretatie krijgen. Het Omgevingsplan komt voor andere planvormen in de plaats. Het gaat hier uiteindelijk om de integratie van uiteenlopende landelijke wetgeving en ook (gemeentelijke) verordeningen in de sfeer van de ruimtelijke ordening. Veranderingen bieden ook hier weer kansen, dus mogelijk ook voor bouwhistorische inventarisaties of voor onderzoek en de inzet van kennis en het behoud van waardevolle substantie.

De meer objectgerichte zorg krijgt ook een ander wettelijk kader, met de komst van de Erfgoedwet als vervanging van de Monumentenwet van 1988. De wet

gaat behalve over gebouwen en archeologie ook over historische' roerende' collecties. Deze wet is naar verwachting al in 2016 van kracht, het is dus nu zaak om mee te praten over de vormgeving van de wet en dat doet de SBN ook, in samenspraak met andere organisaties. Het proces dat door het ministerie van OCW (en dus ook de RCE) wordt geregistreerd biedt ook ruimte voor inbreng.

Voor de genoemde en ook andere onderwerpen geldt ook wat mij betreft de oproep van Koos in de vorige nieuwsbrief: input is van harte welkom! Dat geldt ook voor communicatie via onze website, komt u vooral met suggesties. Tot slot maar niet onbelangrijk: het bestuur zal versterkt worden met een extra lid. In de komende maanden hopen we een man of vrouw in het bestuur te kunnen benoemen, een profiel daarvoor hebben we onlangs vastgesteld. Op een van de volgende platforms of in de SBN-nieuwsbrief hoort of leest u de uitkomst.

HENK JANSEN
SECRETARIS SBN

BOND NEDERLANDSE BOUWHISTORICI

EEN NIEUWE MIJLPAAL

Zo zoetjesaan wordt de bond een steeds volwassener vereniging. Inmiddels zijn er veertien leden en met een groot aantal van hen hebben we op vrijdag 29 november 2013 de eerste algemene ledenvergadering gehouden. Opnieuw een mijlpaal, na de formele oprichting van de bond in 2010 en de registratie van het eerste lid in 2012. Het was nu nog een sobere bijeenkomst op een stijlvolle vergaderlocatie, maar het is goed denkbaar dat een volgende ledenvergadering op een onderzoekslocatie wordt gehouden.

Nu we twee jaar hebben gewerkt met de kwaliteitscriteria, waaraan ook de SBN een intensieve bijdrage heeft geleverd, mogen we voorzichtig constateren dat ze goed toepasbaar zijn. Dit blijkt uit het feit dat we meer aanmeldingen hebben gehad dan er leden zijn opgenomen in het kwaliteitsregister, omdat enkele aanmeldingen onvoldoende aan de criteria voldeden. Aan degenen die afvielen hebben we geprobeerd een advies te geven wat er voor hen nog nodig is om het gewenste niveau van de kwaliteitscriteria te bereiken, zodat zij, als zij dat wensen, daar naartoe kunnen werken.

Ook in het veld van de monumentenzorg begint de BNB aan bekendheid te winnen. Er zijn al verschillende voorbeelden van opdrachten waarvoor specifiek om gecertificeerde onderzoekers wordt gevraagd (als we 'gediplomeerd' als zodanig mogen vertalen). Het betreft op dit moment nog de rijksoverheid en de eerste gemeenten als (mede)opdrachtgever. Deze tekenen zijn veelbetekenend en laten zien dat ons initiatief langzamerhand aan een behoefte zal gaan voldoen.

In dit verband bereiken ons ook bezorgde vragen uit het veld, zowel van gevestigde als van aspirant-bouwhistorici, waar we ons als bestuur al langer van bewust zijn. Dit betreft het feit dat de kwaliteitscriteria een bepaald basisniveau eisen, maar dat de mogelijkheden voor de aspiranten om dat basisniveau in de praktijk te bereiken op dit moment nauwelijks tot niet (meer) bestaan. Het komt neer op wat we stage plaatsen zouden kunnen noemen, de mogelijkheid om mee te lopen met ervaren bouwhistorici en zo de eerste beginselen die bijvoorbeeld op de HBO+ opleiding zijn opgedaan uit te bouwen tot de noodzakelijke basis. Tot enkele jaren geleden bestond de mogelijkheid om bijvoorbeeld bij bouwhistorici van de gemeenten Utrecht en 's-Hertogenbosch stage te lopen en waren er enkele grotere bureaus die aspiranten de mogelijkheid boden mee te werken. Ongetwijfeld zullen de mindere economische tijden een rol spelen, evenals het grotere aantal kleine bureaus ('eenpitters') voor wie een stagiair een grote aanslag betekent op zijn of haar inzetbaarheid. Toch moeten we ons realiseren dat het voor de continuïteit van ons vakgebied noodzakelijk is om voor de jongere instroom deze stage mogelijkheden te bieden en ze zo aan ons te binden. De bond kan dat niet alleen oplossen en roept daarom de hulp in van de SBN en de individuele bouwhistorici. Ook met de HBO+ vindt hierover overleg plaats. Hopelijk zullen we de komende jaren in staat zijn om de bouwhistorici van de toekomst in onze onderzoekspraktijk mee te nemen, waardoor ze kunnen voortbouwen op ons werk, net zoals wij dat dankzij de (nu veelal gepensioneerde en soms helaas al overleden) bouwhistorische pioniers hebben kunnen doen.

KAREL EMMENS (VOORZ.)
RONALD STENVERT (SECR.)

SYMPOSIUM TORENHOGHE VERWACHTINGEN

18 DECEMBER 2013, RCE AMERSFOORT

WELKOMSTWOORD

ERIK KLEIJN, HOOFD GEBOUWD ERFGOED BIJ DE RCE

Erik Kleijn, hoofd Gebouwd Erfgoed bij de RCE, heette de aanwezigen hartelijk welkom. Hij benadrukte de breedte van het programma van deze studiedag, hetgeen de titel al deed vermoeden: 'Torenhoghe verwachtingen, een brede scope op torens'.

Een kwestie die Kleijn al geruime tijd bezig houdt is de toekomst van het vakgebied bouwhistorie. Hij zette een aantal vragen op papier:

- Hoe levenskrachtig is de bouwhistorie van vandaag als wetenschappelijke discipline?
- Hoe zit het met de organisatiegraad van het vakgebied? Met wie en hoe wordt er samengewerkt?
- Hoe ziet de collectieve onderzoeksagenda van het vakgebied er voor de toekomst uit? En wie heeft welk aandeel daarin?
- Wie reflecteert op de kennisproductie van de afgelopen jaren en welke conclusies verbinden we daaraan?
- Wordt opgedane kennis afdoende ontsloten en breed gedeeld? Of spelen er belangen die de uitbouw van de wetenschappelijke kennisboom hinderen?
- Wordt technische en methodische innovatie voldoende gestimuleerd en omarmd?
- Hoe verloopt de in de erfgoedzorg zeer wenselijke interdisciplinaire samenwerking?
- Hoe staat het met kwaliteitszorg in de markt? Hoe ontwikkelen de commerciële bouwhistorische onderzoeksbureaus zich? Hoe stevig is de positie van de Bond voor Bouwhistorici?
- Wordt de wettelijke verankering van bouwhistorisch onderzoek in de ruimtelijke ordening ten volle benut?
- Tenslotte de belangrijkste vraag: welke initiatieven worden genomen voor verjonging van de bouwhistorische community? Waar zijn die tientallen vaak jonge mensen die de afgelopen jaren zijn opgeleid aan de Leidse universiteit, de HU en aan andere instellingen? Krijgen ze genoeg ruimte van de gevestigde generatie om zich te nestelen? Zonder hen geen toekomst, dat mag duidelijk zijn!

Kleijn nodigde de aanwezigen uit om de gedachten te laten gaan over deze

vragen en met elkaar hierover te discussiëren tijdens de geëigende momenten in het programma. Hij is ervan overtuigd dat het vakgebied dringend een nieuwe impuls nodig heeft om 'toekomstfit' te blijven. Daar kunnen we samen wat aan doen, naar zijn mening!

WR

INTRODUCTIE

*KOOS DE LOOFF, VOORZITTER VAN DE STICHTING
BOUWHISTORIE NEDERLAND*

De voorzitter van de SBN introduceert het thema van deze studiedag: 'Torenhoge verwachtingen, een brede scope op torens'. De studiedag is een gezamenlijk project van de RCE en de SBN en wordt voor de derde keer gehouden. De onderzoeken naar torens vormen een onderdeel van de zogenaamde kanjerprojecten en op deze studiedag wordt de afronding van dit project gepresenteerd. De presentaties over torens lopen erg uiteen en het thema wordt belicht vanuit veel verschillende perspectieven.

De spreker geeft aan dat men bij SBN graag papier en geld wil besparen en dat de uitnodigingen voor studiedagen, platforms etc. voortaan per e-mail worden verstuurd. Hij verzoekt de aanwezigen zijn of haar actuele e-mailadres aan de secretaris van Stichting Bouwhistorie Nederland, Henk Jansen (hp.jansen@utrecht.nl) te mailen. Ook vraagt De Looft de aanwezigen om collegae in de bouwhistorie hierop te attenderen.

WR

DE TOREN ALS ORIËNTATIE, REFERENTIE EN AMBITIE

*ROB DETTINGMEIJER, OUD-DOCENT ARCHITECTUUR-
GESCHIEDENIS AAN DE UNIVERSITEIT UTRECHT*

De verschillende betekenissen, functies, samenstellingen met het woord toren en de vaste gezegden waarin het woord voorkomt, zijn volgens Rob Dettingmeijer, oud-docent Architectuurgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht, teveel om in één dia van de presentatie weer te geven, zelfs wanneer de stedenbouwkundige context achterwege wordt gelaten.

ORIËNTATIE EN REFERENTIE

Dettingmeijer heeft zijn studenten altijd gestimuleerd om de architectuurgeschiedenis niet alleen vanuit de literatuur te leren kennen maar ook naar buiten te gaan. Bijvoorbeeld bij de Amersfoortse Onze Lieve Vrouwentoren is al direct te zien hoe deze toren, die vanaf ver te zien is, al eeuwen gediend

Afb. 1 Pieter Breughel de Oude, Toren van Babel (1563), Kunsthistorisches Museum Wien (Google Art Project)

heeft als het oriëntatiepunt voor reizigers naar en in Amersfoort. Deze toren is ook het oriëntatie- en referentiepunt voor heel Nederland. De toren vormt namelijk het nulpunt van de driehoeksmeting van het Koninkrijk en is de basis van de eerste echt betrouwbare kaarten. Een toren is in vrijwel iedere cultuur en in ons onderbewuste vaak een fallussymbool. In de Christelijke iconologie staat de toren echter ook voor Maria, 'ivoren toren, toren van David'. Ze kan ook staan voor 'de kerk op aarde', ze staat dan als toren of kapel rechts van het kruis.

REFERENTIE EN AMBITIE

De Amersfoortse toren refereert natuurlijk ook aan de hoogste toren van Nederland, de Domtoren. Een opmerkelijke toren, omdat anders dan zijn voorgangers en dan de meeste kerken van die grootte gekozen is voor één enkele, vrij massieve hoge toren. Een denkbeeld dat tot in de vorige eeuw werd gekoesterd, is dat iedere hoge toren de ambitie heeft het Klassieke Wereldwonder te overtreffen: de Pharos, of Vuurtoren van Alexandrië. Beide torens hebben een grote hoogte en weinig versieringen. Bouwtechnisch gezien lijkt de Domtoren, met de forse rechthoekige basis en de achthoekige lantaarn, ook op deze toren van Alexandrië. Een negatieve referentie ligt ook altijd op de

loer: de toren van Babel. In het geval van Utrecht wordt die vergelijking door Geert Grote ook gemaakt in zijn *'Contra Turrim Traiectensem'* (1374). Echt populair lijkt de toren van Babel (afb.1), als eerste wolkenkrabber, vanaf de zestiende eeuw. De betekenis ervan verschuift voor geleerden steeds meer in positieve richting. De God van het Oude Testament strafte de mensen in Babel voor hun hoogmoed en Hij stichtte verwarring door ieder in een andere taal te laten spreken. Nadat de Heilige Geest in het Nieuwe Testament de Apostelen 'in vele tongen' liet spreken was volgens velen de tijd gekomen om een 'nieuwe toren van Babel' te bouwen en de oertaal terug te vinden. In Nederland was het in de zestiende en zeventiende eeuw een zeer populair thema: van fascinatie naar hoop door het bouwen van een nieuwe toren tot het hervinden van de oertaal, stelde Dettingmeijer. Het fraaist is dit te zien in het Trinitas-project van Christian IV in Kopenhagen: een kapel van de universiteit met in de kap van de aangrenzende toren een bibliotheek, die toegankelijk is via een spiraalvormige hellingbaan waarbij de toren ook als observatorium dient.

Afb. 3. Einsteinoren Potsdam (foto Wikimedia, Astrophysisches Institut Potsdam)

In de Nederlanden zien we de torenhoge ambities, vooral in de korte tijd van voorspoed in de zestiende eeuw, vrijwel steeds geheel of gedeeltelijk stranden. Met name in Vlaanderen, Zeeland en Holland domineren vele stompe torens de omgeving tot op de dag van vandaag. De St. Lievensmonstertoren (1454-1529) in Zierikzee is een goed voorbeeld. Hoe mooi de voltooide toren had moeten worden is op een gravure, mogelijk een kopie, goed te zien. Opvallend is de inscriptie (1619): *'Daer t'onvolmaecte, veel volmaecte gaet te boven.'* De bouw van deze toren wordt gezien als een poging een nieuw wereldwonder te maken. Die ambitie blijkt belangrijker gevonden te worden dan de slaagkans.

FUNCTIONALITEIT: KOOTWIJK EN BERLIJN?

Internationaal gezien is de beroemdste stompe toren van Nederland waarschijnlijk die van het Radiozendstation Kootwijk van J.M. Luthmann

Afb. 2. Zendergebouw A, Radio Kootwijk (foto Wikimedia Commons, 2006).

(1918-1921) (afb. 2). Het zendstation is uit beton vervaardigd, volgens de ontwerper om de grote lange golfzender stabiel te houden. Dit is een functioneel argument, maar de vorm is die van *'een kathedraal van beton op de Veluwe'* die op de aller modernste wijze het directe contact met Nederlands-Indië mogelijk maakte. Vrijwel tegelijkertijd komt door samenwerking tussen de astrofysicus Erwin Finlay-Freundlich, Albert Einstein en architect Mendelsohn de Einsteintoren (1918-1921) (afb. 3) tot stand om met astrofysische experimenten de Relativiteitstheorie van Einstein te bewijzen. Ook

hier spreken mensen van een kerk, dit keer voor de wetenschap.

SECULIERE ESTHETISCHE AMBITIE

De beroemdste internationale prijsvraag voor een wolkenkrabber van de twintigste eeuw is vast die voor het administratiekantoor van de Chicago Tribune (1922) geweest. Er werd nadrukkelijk om een esthetisch bevredigend ontwerp gevraagd. Hierop kwamen meer dan 150 inzendingen. Dettingmeijer laat verschillende ontwerpen de revue passeren, waarbij verwijzingen naar Gotische torens – o.a. het winnende ontwerp van J.M. Howells en R.M. Hood (NY) – opvallend vaak aanwezig zijn, maar ook torens van Babel, ziggoerat, oftewel tempeltorens en zelfs Pharos ontbreken niet. In de kunstgeschiedenisannalen wordt vaak neerbuigend over de vele inzendingen in neo-stijlen gesproken en worden vooral de functionalistische niet naar het verleden refererende ontwerpen van Gropius of de Nederlandse architecten Bijvoet & Duiker geroemd. Meischke en Schmidt uit Rotterdam en L. Bode uit Amsterdam kregen wel een eervolle vermelding, omdat zij wel in de vormgeving een lijn met de traditie van de torenbouw behielden, maar toch een modern gebouw maakten.

EEN NIEUWE BABYLONISCHE AMBITIE

Een extreem voorbeeld van een 'nieuwe Babylonische ambitie' is de drijfveer achter 'het Monument voor de COMINTERN' (Communistische

Internationale). Niet het Nieuwe Testament maar het Communistisch Manifest en het Marxistisch Leninisme zou volgens ontwerper Vladimir Tatlin 'de volkeren verenigen' in de toekomst. De toren werd nooit gebouwd maar metershoge modellen en maquettes werden in processie meegedragen bij manifestaties en een model van de toren nam op de Wereldtentoonstelling in Parijs (1925) in het Russische Paviljoen een centrale plaats in.

Zelfs als torens gezien worden als betekenisloos en anoniem, volgens de meeste vooraanstaande architectuurcritici, zoals de ingestorte Twin Towers in New York, dan kunnen ze door de aanslag van Al Quaida alsnog worden benoemd tot monument van het mondiale en triomferende kapitalisme. Het is ook geen toeval dat de ontwerper van het zwaarst met symboliek geladen gebouw, het Joods Museum in Berlijn, Daniel Libeskind, de prijsvraag voor het nieuwe WTC won. Meer referenties en meer ambities in één bouwwerk zijn niet voorstelbaar, volgens Dettingmeijer.

WR

VAN ONDEROP BESCHOUWD: OVER KASTEELTORENS EN ARCHEOLOGIE

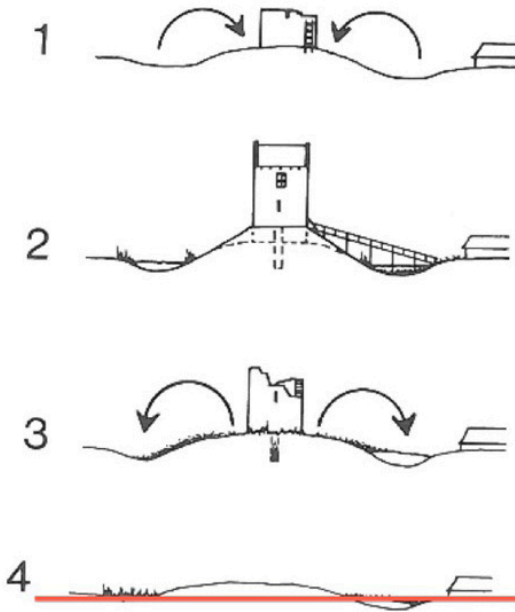
JAN VAN DOESBURG, SENIOR ONDERZOEKER MIDDELEEUWEN EN VROEGMODERNE TIJD BIJ DE RCE

Op de vragen 'Wat blijft er aan sporen over en wat kun je vertellen van een toren als er niets meer staat?' geeft Jan van Doesburg antwoord in zijn presentatie.

OPGEGRAVEN WOONTORENS EN 'LEGE' KASTEELTERREINEN

Bij kasteelopgravingen zijn, in het meest gunstige geval, muur- en funderingsresten van gebouwen bewaard gebleven, zoals bij kasteel Polanen in Monster en Huis te Vleuten in Vleuten. Vaak is er niet alleen sprake van (bak)steenbouw, maar ook van houtbouw. Onder het grondwaterniveau blijft hout bewaard, erboven, in de meeste gevallen, alleen zichtbaar als bodemverkleuringen. Muurresten bevinden zich niet altijd meer op hun oorspronkelijke plaats doordat zij bijvoorbeeld bij sloop in de gracht terecht zijn gekomen. In sommige gevallen, zoals bij de Luniastins in Hallum, tekenen de funderingsresten zich af als lichte zandbanen in de geploegde akker. Een opmerkelijk fenomeen is een 'leeg' kasteelterrein: een omgracht terrein zonder sporen of resten van gebouwen. Van Doesburg gaat vooral op deze laatste groep kasteelterreinen in, met name die in en rond Wijk bij Duurstede.

Aan de hand van samenhangende bodemverkleuringen en de aanwezige vondsten kan het gebruik van het terrein herleid worden. In enkele tekeningen (afb. 1) wordt het formatieproces weergegeven van opbouw (deelteek. 1-1 en 1-2) en afbraak (deelteek. 1-3) van de middeleeuwse omgrachte bakstenen

Afb. 1. Formatieprocessen: bouw en afbraak van middeleeuwse omgrachte bakstenen torens (tek. Bult, 1988)

torens. Als eerste wordt de gracht uitgegraven en het gebouw opgetrokken op het maaiveld of ondiep gefundeerd (zie deelttek. 1-1). De grond wordt gebruikt om het binnenterrein op te hogen waardoor het gebouw op een platform lijkt te staan, maar in feite staat het erin (zie deelttek. 1-2). Wanneer de toren wordt afgebroken worden eerst de bruikbare bouwmaterialen verwijderd voor hergebruik en de niet bruikbare materialen worden in de grachten gegooid. De gracht wordt daarna met de overgebleven grond gedempt. Terreinen worden nadien meestal voor andere doeleinden gebruikt, bijvoorbeeld voor landbouw. De ondiep gelegen archeologisch resten worden hierdoor meestal aangetast. Archeologen graven meestal minimaal 25-30 cm onder het oorspronkelijke maaiveld, zie grijze lijn (zie deelttek. 1-4). Alleen de diepst ingegraven

resten worden hierdoor teruggevonden, zoals grachten en waterputten. Zo zijn bij de opgravingen Zweins en Brons in Friesland, Heeswijk-Dinther in Noord-Brabant en Schiedam-Kethel en Valkenburg in Zuid-Holland vrijwel 'lege' omgrachte kasteelterreinen aangetroffen. In de grachten zijn wel bouw puin, resten van potten, etensresten en metalen voorwerpen gevonden waaruit afleid kan worden dat er op de omgrachte percelen gebouwen hebben gestaan waarin is gewoond.

CASUS: WIJK BIJ DUURSTEDE

In Wijk bij Duurstede kennen we één bestaande woontoren: de vierkante donjon van kasteel Duurstede. Deze toren heeft oorspronkelijk, mogelijk samen met enkele houten gebouwen, op een groot omgracht terrein gestaan. Later zijn verschillende vleugels en hoektorens toegevoegd, waardoor een vierkant kasteel ontstond. Grootschalige opgravingen hebben echter uitgewezen dat er nog minstens drie woontorens in Wijk bij Duurstede zijn geweest. In de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw zijn in Wijk bij Duurstede uitgebreide opgravingen gedaan omdat men op zoek was naar Dorestad. Dit was één van de belangrijkste en succesvolste internationale handelsplaatsen in

Noordwest-Europa van de 7de tot het midden van de 9de eeuw, gelegen in en bij het huidige Wijk bij Duurstede. Bij dit onderzoek zijn niet alleen resten uit de Vroege Middeleeuwen (7de-9de eeuw), maar ook uit later eeuwen aangetroffen. Gelukkig zijn de opgravingen destijds goed gedocumenteerd waardoor ze bruikbaar zijn bij huidig archeologisch onderzoek.

Bij de opgravingen ten noordwesten van de binnenstad van Wijk bij Duurstede is op De Heul een 'leeg' omgracht terrein (12 x 17 m) opgegraven. In de grachten werd behalve baksteenpuin ook een groot aantal scherven en enkele complete potten gevonden. De vondsten dateren uit de periode 1250 – tot ca. 1400. Bij het tweede complex De Heul II is eveneens sprake van een 'leeg' omgracht terrein (12 x 20 m). Ook hier is uit de grachten veel bouw puin en aardewerk geborgen maar ook een rond tinnen beslagstuk met voorstelling van een ridder te paard en een verguld koperen schedebeslag van een ijzeren dolk. De vondsten dateren uit dezelfde periode als die van De Heul I. Direct ten zuiden van het omgrachte terrein zijn de resten van een groot houten gebouw, enkele schuren en hooibergen gevonden. De gebouwen zijn meerdere keren om min of meer dezelfde plaats herbouwd. Dit huis lijkt de voorganger te zijn van de bakstenen toren die op het nabijgelegen omgrachte terrein heeft gestaan. Mogelijk gaat het hier om de resten van de hof van de proost van Oudmunster in Wijk. (Tussen ca. 948 en 1300 heette de nederzetting Wijk. Na de stadstichting in 1300 werd het Wijk bij Duurstede.) De metaalvondsten wijzen op de aanwezigheid van leden van de lokale elite, waarschijnlijk zogenaamde 'ridderboortigen'.

Bij de opgravingen op De Geer, ten noorden van Wijk bij Duurstede, zijn sporen van bewoning uit de Bronstijd (1200-900 v. Chr.), IJzertijd (700 v Chr. – 0), Romeinse tijd (0- ca. 400 n. Chr.) en Vroege en Late Middeleeuwen gevonden. De laatmiddeleeuwse sporen bestaan uit verschillende greppels en sloten die drie 'lege' terreinen omsluiten: een westelijk terrein van 5 x 36 m, een centraal terrein van 30 x 40 m en een oostelijk L-vormig terrein van maximaal 8 x 36 m.

Afb. 2. Metaalvondsten van de opgravingen in Wijk bij Duurstede-De Geer. Van links naar rechts: belletjes, heraldische hanger en ridder te paard (foto's RCE)

Buiten de noordelijke en oostelijke gracht bevond zich een houten palissade. De grachten rond de terreinen zijn laagsgewijs in vier meter brede stroken opgegraven, om zoveel mogelijk systematisch de vondsten te verzamelen. Daarnaast is intensief gebruik gemaakt van een metaaldetector. Wat kan deze specifieke verzamelwijze vertellen over het gebruik van het terrein? Van Doesburg geeft aan dat het belangrijk is om te weten welke formatieprocessen hebben plaatsgevonden. Door te kijken naar het voorkomen van passende scherven kan veel worden gezegd over de wijze waarop afval is gedeponeerd. Doordat vrijwel alle passende scherven uit op elkaar aansluitende stroken komen, kan worden geconcludeerd dat er nauwelijks met afval is gesleept. Ook lijken de grachten niet periodiek te zijn geschoond. De vondsten dateren uit de periode ca. 1250 - ca. 1375. Behalve afbraakpuin, gaat het om grote aantallen aardewerkscherven, dierenbotten en talloze metalen voorwerpen, waaronder zilveren munten, tinnen pelgrimsinsignes, ijzeren messen en gereedschap, kledingaccessoires, koperen belletjes, paardentuig en een tinnen figuurtje van een ridder te paard.

Op basis van de verspreiding van het afbraakpuin en de twee soorten baksteenformaten (30 x 15 x 7 en 28 x 14 x 6 cm) kan worden geconcludeerd dat er op het centrale terrein, rond 1250, een bakstenen woontoren stond. In een later stadium, rond 1300, is aan de zuidzijde een tweede gebouw, mogelijk een zaal, toegevoegd. De gebouwen hadden een leien dak en glas-inloodramen. De bouwgeschiedenis laat zich goed vergelijken met complexen in de directe omgeving, zoals die langs de Langbroeker wetering,

De verspreiding van de scherven van voorraadpotten en kookgerei wijst uit dat zich in het noordelijke deel van de toren een opslagruimte en een keuken bevonden. Vanwege de koele ligging is dit de meest logische plaats voor activiteiten die met voedsel samenhangen. Aan de oost- en westzijde bevonden zich de woonvertrekken. Hier werd veel drink- en eetgerei en de meeste huishoudelijke artikelen gevonden. Op basis van de metaalvondsten kan geconcludeerd worden dat er elite met een zekere welstand moet hebben gewoond.

Verschillende metaalvondsten (afb. 2) kwamen boven de grond. De belletjes duiden op de jacht met vogels, de heraldische hanger op het berijden van paarden. Beide activiteiten werden vooral door 'ridderboortigen' gedaan. Ook het ridderfiguurtje wijst op een elitewoonplaats. Vergelijkbare exemplaren van dit figuurtje (als op afb. 2) zijn gevonden in Dordrecht en in Rotterdam. De beeldjes lijken uit dezelfde mal te komen en zijn mogelijk in Dordrecht vervaardigd.

CONCLUSIE

Van Doesburg laat zien dat er in de omgeving van Wijk bij Duurstede een enorme concentratie is aan woontorens. De bouwers van deze torens

hadden uiteenlopende maatschappelijke achtergronden: ministerialen (dienstlieden die ridder zijn geworden of zich als zodanig gedragen), boeren-ministerialen en rijke boeren die opgeklommen waren in de adellijke stand. Geconcludeerd kan worden dat een bakstenen toren in de middeleeuwen het symbool was voor een ieder met maatschappelijk aanzien en prestige en ook voor iedereen die dit nastreefde.

WR

FAMILIES EN WOONTORENS AAN DE LANGBROEKER- EN JUTFASERWETERING *TACO HERMANS*

De spreker begint zijn lezing met een beschrijving van het gebied rond de Langbroekerwetering, een plek waar zich in vergelijking tot de rest van Nederland een opvallend grote concentratie middeleeuwse woontorens bevindt. Deze streek - grofweg ingeklemd tussen de plaatsen Doorn en Wijk bij Duurstede - was van oorsprong een drassig kweldergebied, totdat het in 1122 na afdamming van de Kromme Rijn werd drooggelegd, waarna vrij snel een begin werd gemaakt met de ontginning ervan. De gronden werden in kavels verkocht.

Reeds rond 1300 stond het gebied vol met stenen woontorens welke opvallend dicht bij elkaar langs de centrale wetering waren gebouwd. Dit lijkt niet vanuit een defensief standpunt te zijn gebeurd, maar eerder ontstond hier een soort

Locaties van kastelen aan de Jutphaaserwetering rond 1300.

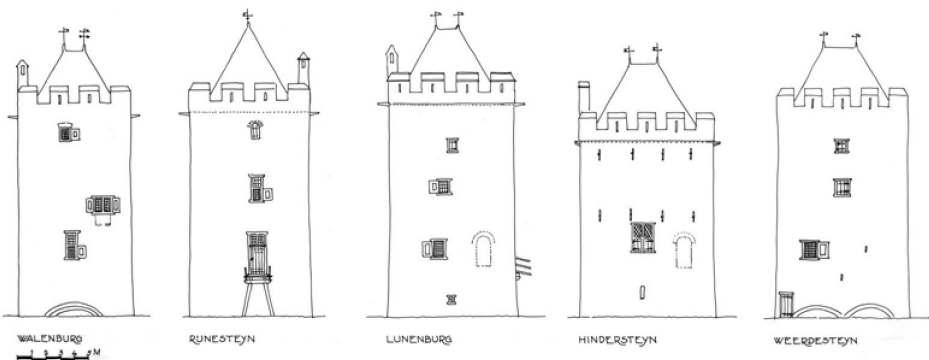
‘wonen langs de Vecht, avant la lettre’. De initiatieven voor de bouw van deze woontorens, beter aan te duiden als kastelen, liggen bij enkele aanzienlijke families, zoals Van Wulven, Van Zijl en Van Zuilen. Het zijn vermoedelijk ook deze families geweest, die tijdens de eerste ontginningsperiode boerderijen in het gebied plaatsten om geld te verdienen. Zij konden het zich na verloop van tijd veroorloven om naast deze boerderijen een stenen huis te bouwen, dat voornamelijk bedoeld was om te imponeren. In deze fase bestonden de stenen bouwwerken meestal uit losse woontorens.

In het gebied langs de Jutfaserwetering lijkt een gelijksoortig bebouwingspatroon te zijn ontstaan. Hier doen de bronnen vermoeden dat er slechts één familie verantwoordelijk is voor de bouw van vele kastelen: de familie Van Rijn van Jutphaes.

De verleiding bestaat om overal hetzelfde bouwpatroon te verwachten, maar dat is in de praktijk niet het geval. Vooral in de verspreiding van de woontorens zitten verschillen. Langs de Schalkwijkerwetering liggen deze bijvoorbeeld niet in een lijn langs het water. In het gebied rond Rotterdam/Heenvliet liggen vijf gelijksoortige kastelen - mogelijk allen gebouwd door de familie Van Voorde - in een verspreid patroon. Ook in de gebieden die eigendom waren van het voormalige Hof in Vlaardingen werden door de familie Van Hoylede enkele sterk op elkaar lijkende woontorens gebouwd.

De vraag die Hermans zich stelt is nu of deze families bewust hetzelfde type woontorens bouwden op deze locaties of dat de plaatselijke omstandigheden - noodgedwongen - tot een gelijksoortige bouw hebben geleid. De spreker geeft een korte uiteenzetting van de ontstaansgeschiedenis van deze bouwwerken.

Eind twaalfde, begin dertiende eeuw is er sprake van een economische

Enkele vergelijkbare woontorens langs de Langbroekerwetering. (tek. T. Hermans)

voorspoed in onze streken en daardoor is een deel van de lagere adel in staat om zich een stenen woontoren te veroorloven. Een toename van de bouw van deze torens is dan ook het gevolg. Na het begin van de zestiende eeuw nemen de aantallen gebouwde torens weer af.

De keuze voor dit type gebouw is tweeledig: ten eerste is een functie als pronkgebouw een belangrijke factor en daarnaast hebben ze een defensief doel. Hermans vraagt zich zelfs af of deze torens wel (continu) bewoond werden. Het veelal ontbreken van waterputten is daarvoor een opvallende aanwijzing.

Er is echter wel degelijk verschil aanwezig tussen de onderlinge woontorens, vooral in hoogte en muurdikte. Ook bij torens die gebouwd werden door leden van dezelfde familie zijn deze verschillen aangetroffen. De spreker laat als voorbeeld enkele torens van de familie Van Zuilen zien die onderling verschillen in plattegrond en hoogte. Ook bij de woontorens die gebouwd werden door de familie Van Rijn van Jutphaes zijn deze aantoonbaar.

Een conclusie kan hier zijn dat de financiële draagkracht bepaalde of leden uit één familie dezelfde kastelen bouwden. In alle gevallen ging de voorkeur uit naar woontorens.

Naar aanleiding van een vraag uit de zaal voegt Taco Hermans toe dat het bouwen van een kasteel in de dertiende eeuw nog relatief vrij mogelijk was. Pas in de veertiende eeuw namen de reglementen voor de bouw van versterkte huizen in onze streken toe. Ook moet er gezegd worden dat het aantal onontgonnen gebieden in de loop der eeuwen sterk afnam, waardoor er steeds minder onbebouwde terreinen overbleven.

Daarnaast kwamen er in de loop van de tijd meer regels waarbij een woontoren of kasteel als eis voor toetreding tot het Ridderschap werd gesteld. Veel adel houdt daarom dan ook min of meer 'krampachtig' vast aan deze eigendommen, ook al zijn ze in de praktijk veelal sterk vervallen.

JN

TEKENS VAN BOVENAF GEZIEN

DIRK J. DE VRIES, HOOGLERAAR BOUWHISTORIE UNIVERSITEIT LEIDEN, COÖRDINATOR BOUWHISTORIE RCE

Het is maar goed dat de Platformvoorzitter Dirk de Vries altijd wel iets op de plank heeft liggen voor noodgevallen. Zo ook op 18 december toen de geplande voordracht van Jos Stöver met als onderwerp: *Loges in torens in het noorden van het land* niet door kon gaan wegens plotselinge ziekte van deze spreker.

Torens steken uit boven de daken van huizen en worden daarom ook eerder getroffen door bliksem. Niet iedereen ziet daarin een natuurverschijnsel en

Een wapenschildje uit 1495 met gereedschappen van de steenhouders, op één der bekronende gevels van de torenlantaarn van de Nieuwe Kerk te Delft. (foto D.J. de Vries)

zeker niet de pastoor van de ingestorte toren van de Pieterskerk in Leiden (1512). Dat hij nog leefde, terwijl de torenhaan in zijn bed was gevallen, was wel het beste bewijs van een teken 'van boven'.

Steenhouwersmerken komen veelvuldig voor op natuursteen maar hun functie in het bouwproces is onduidelijk. Een rationele verklaring ligt voor de hand, maar in deze bijdrage wordt een suggestie in een andere richting gedaan. In afrekeningen van de bouw van torens en kerken vinden we namelijk wel de namen van steenhouders en andere bouwvakkers en hun betaling op basis van dagloon, maar steenhoudersmerken zelf worden niet in verband gebracht met afrekeningen. Ze staan soms wel onder contracten met de vermelding dat de betreffende persoon niet (goed) kon schrijven. De Vries toonde enige archiefstukken als voorbeeld.

De steenhoudersmerken, meest geometrisch van vorm, waren zeer individueel en konden in principe teruggevoerd worden op de persoon zelf. Ze werden ook toegepast op gereedschappen en men kon er zelfs families of overledenen mee identificeren. Bij de bouw van kerken en kerktorens werden ook aaneen geplaatste blokken natuursteen aangetroffen met dezelfde merken in de vorm van cijfers of, minder vaak, letters om blokken met identieke hoogte in één laag bij elkaar te houden. Deze merken zijn vergelijkbaar met telmerken op hout en hebben de functie het materiaal dat tijdens het transport door elkaar kon raken, bij de bouw te kunnen ordenen. Deze blokken kwamen dan meest waarschijnlijk uit dezelfde groeve of waren door dezelfde persoon besteld.

Vanaf de twaalfde eeuw, toen mogelijk meer mensen konden lezen, zijn de merken als letters uitgevoerd. Frequent kwam een omgekeerde A voor, maar ook wel rechtop staand. De A staat dan als kwaliteitskenmerk voor 'primus

Wapenschild op de console onder de latei van het zuidelijke ingangsportaal van de Petrus- en Pauluskerk te Loppersum (1529). (foto D.J. de Vries)

inter pares'. Onzichtbaar voor mensen die de kerk bezochten, zoals op de bovenkant van een kapiteel in de Groninger Martinikerk. Het is mogelijk dat de tekens met opzet zodanig geplaatst werden, omdat ze eigenlijk niet voor mensen bedoeld waren maar 'alleen voor God', als een soort offerande. Een voorbeeld uit het buitenland werd getoond, gevonden in de Klosterkirche in Maulbronn, waar de naam van steenhouwer Hermann ondersteboven staat. Een presentatie, bedoeld voor zowel God als de wereld kwam ook voor. Op de consoles, toegepast bij het ingangsportaal van de Petrus en Paulus kerk in Loppersum (1529), zijn wapenschildjes met de symbolen van Petrus en Paulus afgebeeld, respectievelijk een sleutel en een zwaard met daartussen de initialen T en W die staan voor Tyado Wylrici, cureet en vermoedelijke opdrachtgever van dit bouwdeel. Het gebruik van een wapenschildje, met daarin het steenhouwersmerk van de meester, werd niet alleen gevonden in Neumarkt, DE, maar ook in Nederland. Voorbeelden zijn te vinden in Zaltbommel, Kampen en ook in Delden (15de eeuw). In plaats van persoonsmerken zijn ook wapenschildjes met bouwvakkersgereedschappen bekend. Een voorbeeld is te vinden in Groningen, maar ook hoog op de lantaarn van de Nieuwe Kerk toren te Delft (1495). Het was duidelijk de bedoeling dat men zichzelf voor God profileerde. Een parallel kan gevonden worden op het groepsportret van twaalf vertegenwoordigers van de

broederschap van Jeruzalem, geschilderd door Jan van Scorel (1528), te vinden in het Frans Hals museum in Haarlem. Bij iedere broeder hangt een eigen klein wapenschild.

Altijd hebben geheime tekens, of afkortingen een rol gespeeld in het leven van de mens, zoals IHS, gebruikt in Franciscaner kringen, mogelijk de eerste drie letters van de naam van Jezus in het Grieks. De universele macht van de Habsburgers werd uitgedrukt door AEIOU, waarbij gebruik gemaakt werd van de angst voor symbolen. Over de vertaling ervan bestaat geen eensluidend oordeel. Het kabbalisme, waarbij ieder woord, letter of teken een betekenis heeft, is al ontstaan ver voor de middeleeuwen. Niet alleen bij de Vrijmetselarij die in de 18de eeuw ontstond, maar ook in de huidige tijd lezen mensen daar nog graag over: tekens in samenhang met samenzweringen hebben nog steeds iets magisch, gezien de successen van de boeken van Dan Brown. In de bouwhistorie is het gebruik van logo's of pictogrammen al eeuwen bekend. In een dit jaar uit te brengen publicatie *Met het oog op het Laatste Oordeel* zal Dirk J. de Vries nader ingaan op de bijzondere betekenis van sommige merken.

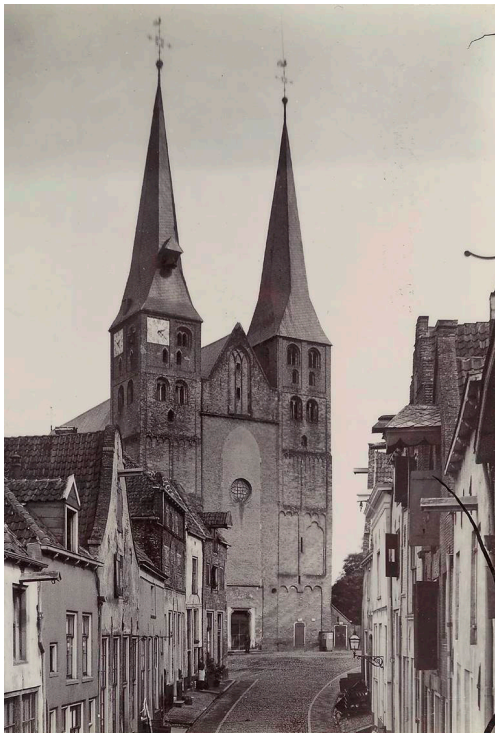
AHK

HET WESTWERK VAN DE DEVENTER BERGKERK EN ANDERE TWEETORENFRONTEN

RAPHAËL RIJNTJES, ZELFSTANDIG ARCHITECTUURHISTORICUS

Deze presentatie vormt een eerste aanzet tot een grondig bouwhistorisch onderzoek van de Nicolaas- of Bergkerk te Deventer. Dit vervolgonderzoek is afhankelijk van de plannen van de gemeente Deventer om de kerk te restaureren. De vraagstelling concentreert zich op de romaanse delen van het huidige kerkgebouw, waarvan de westbouw, de restanten van het transept en de basementen van de oostelijke vieringpijlers nog in het zicht zijn. Uniek zijn de twee schilderijen van bisschoppen in nissen, recent geïdentificeerd als Martinus en Nicolaas. In de oorspronkelijke dispositie zaten deze in de oostwand van de transeptarmen, ten noorden en ten zuiden van de nevenkoren. Meer bouwsporen zijn te vinden in muurdelen onder de kap. Als datering voor deze romaanse bouwfase wordt een in een oorkonde uit 1206 vermelde wijding aangehouden. De oorkonde waarin dit feit wordt vermeld, betrof een overeenkomst tussen het Lebuinuskapittel en de Norbertijner abdij te Varlar, waarvan de Bergkerk een dochterstichting was. In de oorkonde is sprake van een langdurig conflict, dat voornamelijk over de parochiefunctie van de Norbertijner stichting ging. De uitkomst was dat de bestaande parochie weliswaar werd gesplitst, maar dat de nieuwe stichting slechts een priorij bleef, geen volwaardige abdij.

Sommige onderzoekers gaan er van uit dat de romaanse kerk een (kleinere) voorgangster moet hebben gehad, aangezien het conflict al langer speelde. De

Het westfront van de Bergkerk in Deventer vóór de restauratie. (foto C. Steenbergh, 1921)

bouw van een grotere kerk zou dan slechts de katalysator van het conflict zijn geweest. Er zijn echter aanwijzingen dat de romaanse kerk ouder is dan doorgaans wordt aangenomen.

In aansluiting op het thema van de studiedag wordt hier alleen de westbouw aan een nader onderzoek onderworpen. Dit bouwdeel bestaat uit een tweetorenfront, met een middenpartij onder een in lengterichting geplaatst zadeldak. Verschillende restauraties in de 19de en 20ste eeuw hebben het aanzicht weliswaar 'opgeschoond', maar vergelijking met oude foto's laat zien dat er geen grote ingrepen hebben plaatsgevonden. Beide torens tellen vier tufstenen geledingen met spaarvelden, lisenen en boogfriezen. De bovenste tufstenen geleding is als klokkentoren met galmgaten uitgevoerd, later is hierop een bakstenen verhoging aangebracht. In de noord- en zuidtoren zijn in verticale en in horizontale lijn

diverse bouwsporen te zien. De bovenste twee tufstenen geledingen van de torens vertonen een verticale bouwnaad bij de aansluiting op het middenblok; ook de centrale liseen van de wandgeleding vertoont een afwijkende as ten opzichte van de onderliggende geledingen. De zuidtoren is wellicht jonger dan de noordtoren: vooral de tweede geleding heeft een extra nadrukkelijke decoratie, met driepassen in drie van de spaarnissen. Zoals de bouwnaden al lieten zien is het middenblok pas in een latere fase verhoogd: de aansluitende galmgaten in de torens zijn dichtgezet en van doorgangen voorzien.

Het meest opvallende aspect aan de westbouw is in het interieur te vinden: op de tweede geleding verbinden zeer monumentaal geprofileerde boogopeningen – met een hoogte van 4,10 m – het middenblok met de aansluitende ruimtes in de torens. Hierdoor ontstaat een grote representatieve ruimte van ruim 16,50 x 4 m. Deze grote, dwarsgeplaatste zaal was ongetwijfeld op het schip geopend. Later is de gehele oostwand van het middenblok opengebroken voor een orgelgalerij, waardoor bouwsporen van de oorspronkelijke opening op het schip zijn verdwenen. Nader onderzoek moet uitwijzen of de ruimtes

Het huidige aanzicht van de Bergkerk. (foto R. Rijntjes, 2013)

in de torens eveneens openingen op de aansluitende zijbeuken hadden. Juist deze wanden vertonen forse herstellingen. Boven de zaal of galerij – gezien de omvang verdient de eerste aanduiding de voorkeur – bevond zich tenminste nog een ruimte in het middenblok. Vanuit de noordtoren gaf een nu dichtgezette opening toegang tot deze ruimte.

Of er een altaar op de verdieping heeft gestaan is niet bekend. De door Dumber (1732) overgeleverde opsomming geeft daarover geen uitsluitsel: er wordt geen Michaels-altaar genoemd en het met het orgel verbonden Barbara-altaar moet in middeleeuwse context eerder in de buurt van het koor dan in de westbouw worden gezocht. De zaal was (en is) bereikbaar via twee symmetrisch gelegen monumentale trappen: vanuit de onderste torengeleringen lopen deze in de muurdikte naar de noord- en zuidzijde van de zaal.

Het gebruik mag dan onbekend zijn, de omvang wijst op een belangrijke representatieve functie: een grote zaal op deze plaats in de westbouw is bij uitstek een seigneuriaal of landsheerlijk motief. Typisch

Norbertijns is het in ieder geval niet: er bestaat niet zoiets als een Norbertijnse architectonische traditie, al zijn er wel regionale invloeden en groeperingen in bisdommen te onderscheiden (bijvoorbeeld in Magdeburg en omgeving). De abdijkerk van Varlar bestaat niet meer, maar andere stichtingen als Clarholz en Ilbenstadt laten zeer verschillende westpartijen zien.

Interessant is de verbinding tussen de bisschop van Utrecht en de familie van de broers Gottfried en Otto von Cappenberg, belangrijke Norbertijner stichters. Deze broers verkochten uit berouw over hun bijdrage aan de verwoesting van de Dom van Münster in 1121 hun bezit, en verbouwden hun familieslot Cappenberg tot Norbertijner abdij (stichting 1122). Otto werd de proost van de oudste dochterstichting Varlar, vanaf 1156 was hij proost van Cappenberg. Gottfried stierf al in 1127, waarop zijn weduwe Ida von Arnsberg huwde met naamgenoot Gottfried van Cuijk. Deze was burggraaf (voogd) van Utrecht en een neef van Andries van Cuijk, bisschop (1128-1139) van Utrecht. Het feit dat de abdijkerk van Varlar was gewijd aan de typisch Utrechtse heilige Odulfus is in dit verband veelzeggend, en wijst op goede banden tussen de Cappenbergse Norbertijnen en de Utrechtse bisschop. Van Vliet (2002) suggereerde dat de Bergkerk waarschijnlijk werd gesticht op bisschoppelijk

bezit bij Deventer – vandaar ook het latere conflict met het Lebuinuskapittel. De verbinding tussen de grafelijke families Von Cappenberg en Van Cuijk biedt mogelijk een verklaring voor de zeer representatieve architectuur van de Bergkerk. Te onderzoeken valt of de stichting van de romaanse kerk voor 1139 is te situeren. En zo niet, of latere banden tussen Otto von Cappenberg en de Utrechtse bisschoppen aanknopingspunten bieden voor het landsheerlijke karakter van de westbouw.

SAMENVATTING RR, EDIT AHK

KERKTORENS: VERGEET DE BINNENKANT NIET

ALBERT REINSTRAS, SPECIALIST KERKELIJKE BOUWKUNST BIJ DE RCE.

Hoe torens er van buiten uitzien, daar heeft iedereen wel een beeld bij, maar wat de binnenkanten van kerktorens ons vertellen, dat is minder bekend. De kerktorens van Soest, Eemnes-Buiten en Amerongen vormden de kapstok voor de lezing van Reinstra. Diverse onderdelen van deze drie kerktorens passeerden de revue.

BOUWJAAR

De drie torens zijn zogenaamde Stichtse Torens en hun architectuur is afgeleid van de Utrechtse Domtoren. Het bouwjaar is niet altijd even gemakkelijk te achterhalen, maar de spreker heeft door het combineren van historische bronnen en bouwhistorisch onderzoek toch een datering kunnen vaststellen. Alle drie dateren ze uit het begin van de 16de eeuw. Zowel op politiek als kerkelijk terrein was het toen een roerige tijd. Het bouwjaar van de toren van Soest kon gekoppeld worden aan het gietjaar van de grote luidklok, die nog steeds aanwezig is in de toren. Hij werd gegoten in 1506 door W. van Wou.

Via archiefstukken was het mogelijk om het bouwjaar van de toren van Eemnes-Buiten te achterhalen. De secretaris van Naarden reisde in de 16de eeuw rond voor het vastleggen van de grenzen van Gooiland en het Sticht. In één van de verslagen wordt in 1520 melding gemaakt van de bouw van deze toren. Een rekening uit 1526, waarin melding wordt gemaakt van de toestemming voor de bouw van een nieuwe toren, is het archiefstuk waarvan dankbaar gebruik is gemaakt voor de bepaling van het bouwjaar van de toren in Amerongen.

In uiterlijk en opbouw hebben de torens opvallend veel overeenkomsten. Die van Soest is het eenvoudigst, maar alle drie zijn het slank oprijzende torens

met een drietal geledingen, een hoog torenportaal en een ronde opening in het gewelf voor verticaal transport van de klok. De torens zijn bekroond met een achtkantige spits. Ook andere onderdelen, zoals metseltekens en zijtorentjes aan zowel de noord- als de zuidkant hebben opvallende overeenkomsten. Het meest intrigerende zijn de liturgische torens aan de zuidkant.

METSELTEKENS

Bij alle drie torens zijn metseltekens aanwezig. Opvallend is dat deze vooral aanwezig zijn op de westzijde van de onderste geleding. De metseltekens bestaan uit ruitvormige figuren van tufsteen of in kleur contrasterende baksteen in de gevel. Het zijn gesinterde of gesmoorde bakstenen, of bakstenen met een neerslag van groenig zoutglazuur. Dat laatste is een gevolg van het bakken in steenovens die met zouthoudende turf gestookt werden.

TRAPTORENS

Aan de noordkant zijn de traptorens gelegen. Die van Soest is het eenvoudigst en de traptoren van Amerongen is het rijkst vorm gegeven. Bij Eemnes-Buiten en Amerongen gaat de vierkante grondvorm naar boven toe over in een achthoek.

Deze laatste toren heeft bovendien speklagen in het metselwerk en op circa halve hoogte twee natuurstenen kruisen. Ook zijn aan de binnenkant bij deze toren op de begane grond een nis in het metselwerk en een restruimte onder de gemetselde spiltrap aanwezig waarvan de functie niet bekend is.

‘LITURGISCHE’ TORENS

Als tegenhanger zijn aan de zuidzijde torens aanwezig die voor het gemak ‘liturgische’ torens worden genoemd. Zichtbaar zijn dichtzettingen tussen schip en toren, wat duidt op het bewust ongelijk laten zetten van de

Afb. 1: Overzicht van de westgevels van de drie Stichtse torens. Van links naar rechts de kerktorens van Soest, Eemnes-Buiten en Amerongen. (beeldmateriaal RCE)

funderingen van toren en schip, ter voorkoming van scheuren in het metselwerk.

Bij Eemnes-Buiten zijn diverse openingen bovenin de gevels zichtbaar. Bij de toren van Amerongen is dat niet het geval, maar de spreker geeft aan dat daar oude openingen zijn dichtgemetseld. Bij de presentatie worden foto's getoond waar aan de binnenzijde van de toren nog duidelijk de oude openingen zichtbaar zijn. De 'liturgische' torens kennen drie bouwlagen. Een hoge ruimte op de begane grond, een moeilijk toegankelijke ruimte daarboven en een kleine ruimte onder een gemetselde spits. De ruimte op de begane grond is van oorsprong alleen vanuit de kerkzaal toegankelijk. De vraag die naar voren komt, is: welke functie hadden deze ruimten?

De binnenzijde van de toren van Soest is gerestaureerd en geheel voorzien van nieuw pleisterwerk. Bij de toren van Amerongen is al het pleisterwerk afgebikt, maar de binnenzijde van de toren van Eemnes-Buiten is nog gaaf. Bij alle drie torens is de ruimte met een kruisribgewelf overdekt. De ribben rustten op kraagstenen. Zowel de toren van Soest als die van Amerongen laten een opvallend detail zien. Eén van de kraagstenen heeft de vorm van een mensengezicht. De toren van Eemnes-Buiten heeft het antwoord op de vraag naar de functie, want op de sluitsteen is een afbeelding te zien van Jezus die door Johannes de Doper wordt gedoopt. Daarmee wordt gelijk de functie helder. Deze hoge ruimten op de begane grond dienden als doopkapel. Verder zijn in de muren diverse nissen aanwezig, waarschijnlijk voor kaarsen.

Afb. 2: Sluitsteen bovenin de doopkapel in de 'liturgische' toren van de kerktoeren van Eemnes-Buiten. (foto A. Reinstra)

Bij de torens van Amerongen en Soest was de aanwezigheid van de ruimte direct boven de doopkapel lang niet bekend. De toegangen waren dichtgemetseld en kwamen uit in het torenportaal, zonder trap of loopbrug er naar toe.

Met het openen van de toegang van deze onbekende ruimten kwamen bij beide torens interessante bouwhistorische, maar ook kerkhistorische zaken aan het licht. In de toren van Amerongen werd een ruimte zichtbaar met delen van een opbergkast en sporen van opbergplanken. Het vermoeden dat het zou gaan om een opbergplaats werd bevestigd door een kerkmeestersrekening over 1580 met de tekst '*van het Heylig graf en het gat in den toorn toe te metselen, waer men het Heylig altaar en andere kerkelijke goederen, in bergden*'. Het gaat hier

Afb. 3: Overzicht van de in 1905 in de geheime opbergplaats van de toren van Soest gevonden fragmenten van houten beelden. (beeldmateriaal Rijksmuseum)

om een geheime opbergplaats of kluis van kerkelijke goederen. Bij de toren van Soest is deze geheime ruimte eveneens opengemaakt (in 1905) waarbij een spectaculaire vondst is gedaan.

PASSIERETABEL

Bij de ontsluiting in 1905 van de geheime opbergplaats van de toren van Soest zijn vele fragmenten van een in hout gesneden passieretabel, nog andere houten sculpturen, fragmenten van pijparden beeldjes en een aantal houten en loden versieringen van de retabelkast ontdekt. Waarschijnlijk zijn de voorwerpen op tijd 'verstopt' waardoor deze aan de woede van de beeldenstormers zijn ontkomen. Deze voorwerpen hebben vanaf de Reformatie tot 1905 in het geheime vertrek gestaan! Sommige onderdelen waren dan ook dermate aangetast door vocht en houtworm dat zij bij aanraken uit elkaar dreigden te vallen. De gevonden voorwerpen zijn waarschijnlijk onderdelen van een passieretabel en in 1907 uit de kerk van Soest gehaald en toegevoegd aan de Rijkscollectie van het Rijksmuseum.

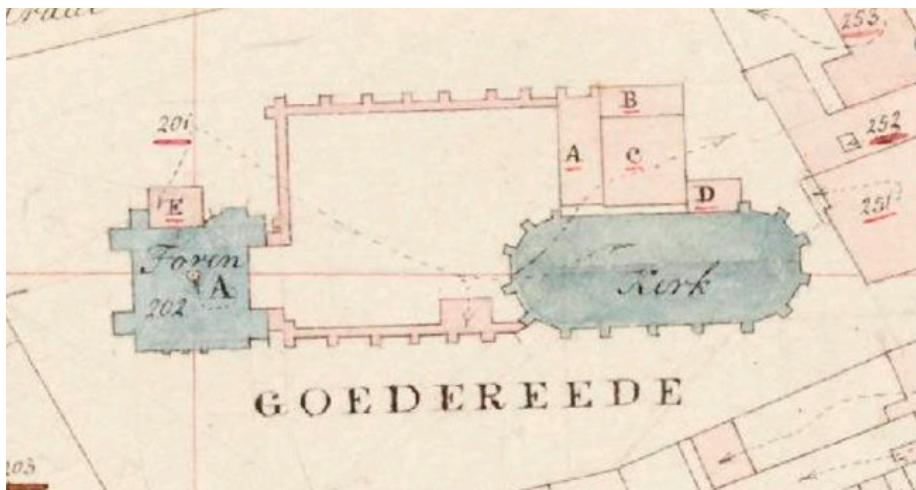
CACHOT

Om in de bovenste ruimte van de 'liturgische' torens te komen, moet men via de traptoren tot op de juiste hoogte klimmen en vervolgens door een smalle ruimte oversteken naar de 'liturgische' toren aan de andere zijde van de kerktoeren. Vervolgens kan men via een gemetselde trap afdalen en zo de bewuste ruimte betreden. In de toren van Amerongen wordt voor dit deel van de toren de functie duidelijk: een eikenhouten deur met zwaar beslag en een klein luikje om 'iets aan te kunnen reiken'. Een steen met kettingen in combinatie met (lucht)openingen in vloer en gevels laten zien dat het hier ook om een opbergruimte ging, maar dan geen opslag van kerkelijke goederen...

WVR

DE TOREN VAN GOEDEREDE. EEN BOUWHISTORISCHE OPNAME *MAARTEN ENDERMAN, ZELFSTANDIG BOUWHISTORICUS*

De toren van Goedereede kwam vanwege een restauratie geheel in de steigers te staan en dit was een uitgelezen kans om een goede bouwhistorische opname te maken. Deze opname is verricht door de spreker zelf en hij laat diverse aspecten van het onderzoek de revue passeren.

Afb. 1. Plattegrond van kerk en toren in het begin van de 19de eeuw. De gevels van de noordbeuk en het schip staan wel getekend, maar zijn al in 1704 gesloopt. (kadastrale minuut 1811-1832)

Afb. 2. De zwarte lijnen geven de overgang aan van een wisselend aantal lagen metselwerk tussen de natuurstenen spekbanden. (foto's Maarten Enderman)

EEN EILAND IN DE DELTA

Goedereede is een stadje op een klein eiland in de delta van Zeeland. In de loop van de tijd groeide het eiland aan en werd in 1751 met een dam verbonden met Overflakkee. Goedereede ligt aan zee en heeft een haven. De naam van het stadje zegt al iets over de haven, want Goedereede betekent namelijk 'goede haven' of 'veilige ankerplaats'. Goedereede krijgt in 1312 stadsrechten. Het stadje was vroeger een belangrijke handelsplaats en in de 15de en 16de eeuw een welvarende stad. Met de toename van de welvaart nam ook de ambitie van de stad toe. Dat kwam tot uiting in de bouw van een kerk in het midden van de 15de eeuw. Het betrof een forse kerk, opgetrokken in flamboyant gotische stijl met een lengte van maar liefst 40 m¹. Een kwart eeuw later werd de kerk uitgebreid met een noordbeuk. Daardoor lijkt het of het gaat om een hallenkerk, maar dat is niet het geval.

DE TOREN

Bij een kerk van formaat, zo dacht men, behoort ook een toren van formaat. Voor de bouw van de toren werd in 1467 een stuk grond aangekocht. De precieze datum van de bouw van de toren is niet bekend, maar waarschijnlijk kort voor of in 1519. Het veronderstelde bouwjaar kon gekoppeld worden aan het gietjaar van de grote luidklok, die nog steeds aanwezig is in de toren. Hij werd gegoten in 1519 door J. Waghevens. De toren staat er nog, maar de noordbeuk en het schip werden in 1704

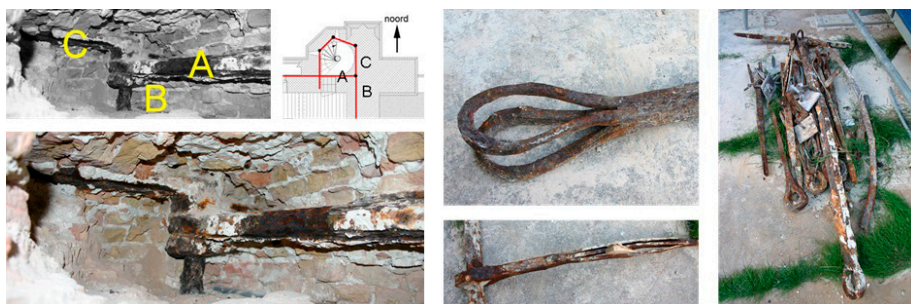
gesloopt. Hierdoor kwam de toren los te staan van de kerk. Zowel in de 19de als in de 20ste eeuw vond ingrijpend herstel aan de toren plaats. In 1894 werden een vijftal steunberen vervangen. De spreker toont beeldmateriaal van slopers die hun werk vanuit hangbakken verrichtten. Een gelukkige omstandigheid bij deze restauratie is wel dat van tevoren de toren is ingemeten en uitgetekend door Adolph Mulder. Van deze tekeningen werd bij de laatste restauratie dankbaar gebruik van gemaakt. In de jaren '70 van de vorige eeuw vond eveneens een ingrijpende restauratie plaats. Bij deze restauratie zijn de gevels gehydrofobeerd.

VUURBAAK EN KUSTLICHT

De toren deed niet alleen dienst als kerktoren, maar had ook lange tijd de functie van vuurtoren. Van 1552-1833 was dit een vuurbaak en vanaf 1834 een kustlicht. In de periode als vuurbaak werd op de toren 's nachts een kolenvuur gestookt, dat door middel van blaasbalgen werd aangewakkerd. In 1834 vond een belangrijke verbetering plaats. In dat jaar maakte het wat primitieve kolenvuur plaats voor een licht dat op olie werkte. Door middel van een constructie van lenzen en spiegels nam de lichtsterkte van de vuurtoren aanzienlijk toe: een sterke verbetering ten opzichte van het oude open vuur. Vanwege deze verandering werd in 1834 de kop van de toren aangepast. Er kwam een betonnen opbouw, bekleed met baksteen. In de betonnen opbouw was ook een met beton gemetselde ruimte aanwezig die waarschijnlijk heeft dienst gedaan als olieopslag. Tevens diende het beton als 'fundering' voor het lichtwachtersverblijf.

OPTISCHE CORRECTIE

Zoals al eerder aangegeven, werd de toren gebouwd rond het eind van de 15de, begin 16de eeuw. Het toegepaste materiaal is een combinatie van baksteen en natuursteen. Het baksteen metselwerk wordt telkens om een aantal lagen afgewisseld met spekbanden van natuursteen.

Afb. 3. Divers beeldmateriaal van het 16de-eeuws smeedwerk. Op de linker foto's zijn duidelijk de knooppunten te zien waar de trekstangen aan elkaar werden gekoppeld door middel van spieën. (foto's en tekening Maarten Enderman)

Tijdens de bouwhistorische opname heeft Enderman, voor wat betreft het natuursteenwerk, een drietal opmerkelijke vondsten gedaan. Onder in de toren is Belgische kalksteen toegepast en verder naar boven toe Bentheimer zandsteen. De Bentheimer zandsteen neemt naar boven toe een steeds groter aandeel in.

De tweede vondst is nog opmerkelijker. Het aantal lagen metselwerk tussen de natuurstenen speklagen is niet overal hetzelfde. De toren kan in een drietal delen worden onderscheiden. Het onderste deel heeft telkens 5 lagen metselwerk, afgewisseld met natuurstenen spekbanden, het middelste deel 6 lagen en bij het bovenste gedeelte zijn telkens 8 lagen metselwerk tussen de spekbanden aanwezig. Dus hoe hoger in de toren, hoe meer de spekbanden uit elkaar liggen. De spreker vermoedt dat het hier gaat om een optische correctie die door de bouwers bewust is aangebracht.

Als derde heeft Enderman in de tweede geleding wisselende lagen ontdekt met één dikkere speklaag. De vraag is wat dit betekent. Mogelijk gaat het om een tijdelijke bouwstop.

GEWAPEND METSELWERK

Tijdens de laatste restauratie zijn diverse verankeringen uit het metselwerk verwijderd. Het gaat hierbij om ringankers die de spatkrachten vanuit het gewelf opvangen. De spreker laat met diverse foto's en tekeningen zien hoe deze ringankers eruit hebben gezien. Het gaat om een systeem van trekstangen en knooppunten met spieën. Ook waren er ankers aanwezig om de traptoren aan de gevels van de kerk te verankeren. Eigenlijk is het jammer dat zulk prachtig 16de-eeuws smeedwerk uit zo'n eeuwenoude toren is verwijderd maar het is in elk geval gedocumenteerd, en vormt samen met het onderzoek tijdens de restauratie en de oude tekeningen van Mulder een waardevolle bron voor de toekomst.

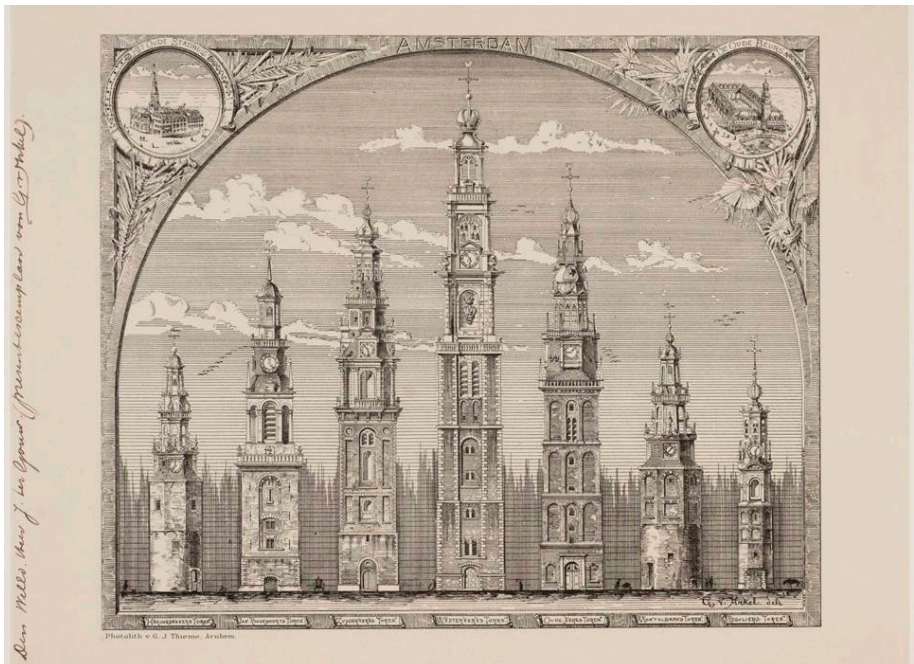
WVR

***'EEN NIEUWEN TOOREN, VAN LOUTERE WITTE GEHOUE STEEN':
DE NOOIT GEBOUWDE TOREN VAN DE AMSTERDAMSE NIEUWE
KERK
GABRI VAN TUSSENBROEK, BOUWHISTORICUS BIJ BUREAU
MONUMENTEN EN ARCHEOLOGIE AMSTERDAM***

De interessante saga ter realisatie van een 17de-eeuws architectonisch hoogtepunt in Amsterdam dat er uiteindelijk nooit is gekomen, was het onderwerp van de lezing van Van Tussenbroek. Hij is hierover een boek aan het voorbereiden.

Rond 1400 werd begonnen met de bouw van de Nieuwe Kerk als tweede parochiekerk van de stad. De bouw duurde tot in de jaren dertig van de 16de eeuw, waarbij er toen nog aan de verhoging en vergroting van de transepten

werd gewerkt. Plannen tot een bijbehorende toren waren er in eerste instantie niet, maar kwamen er wel toen de toren bij de Oude Kerk in de jaren zestig van de 16de eeuw werd verhoogd. De Beeldenstorm en de daarop volgende troebelen verhinderden de realisatie van een toren bij de Nieuwe Kerk. Brand in deze kerk in 1645 en de daaropvolgende herbouw van de kerkkappen en het interieur leidde tot een hernieuwd initiatief door de calvinistische burgemeester Willem Backer. Een ontwerp van Jan Adriaansz. Leeghwater voorzag in een toren die de niet onaanzienlijke hoogte van 103 meter moest krijgen, maar dat plan werd verworpen. In plaats daarvan werd gekozen voor een ontwerp van Jacob van Campen, grofweg in de vorm van de Utrechtse Domtoren. Een serieus probleem bij de verwezenlijking was dat er aan de westzijde van de kerk eigenlijk geen ruimte was voor een toren. Toch heide men daar ruim 6300 palen in de kade tussen de kerk en de Nieuwezijds Voorburgwal als fundering. Over de gracht zelf werd ten behoeve van het verkeer een overkluizing gemaakt. In juni 1647 kon de eerste steen voor de toren gelegd worden. Backers tegenstrevers in het stadsbestuur, Andries Bicker en Cornelis de Graeff, hadden echter hun zinnen gezet op een groot nieuw stadhuis dat het oude gotische stadhuis zou vervangen. De sterke lobby van Bicker en De

Diverse torenbekroningen in Amsterdam. (fotolithographie, Stadsarchief Amsterdam)

De toren van de Nieuwe Kerk in Amsterdam, gedeeltelijk voltooid.
(Steendruk, Stadsarchief Amsterdam)

Graeff zette Willem Backer en de zijnen voor wat betreft de torenplannen buiten spel. Het stadhuis kreeg voorrang. Mede daardoor vorderde de bouw van de toren niet bijzonder hard en zeker minder snel dan de bouw van het naastgelegen stadhuis. Na het uitbreken van de Eerste Engelse Oorlog in 1652 werd de bouw van de toren om redenen van de hoge kosten gestopt en de nog

beschikbare geldmiddelen werden in het stadhuis gestopt. Het uiteindelijke resultaat was een plompe torenstomp als sta in de weg voor het steeds drukker wordende verkeer. In de 18de eeuw is het westelijke deel van de gerealiseerde eerste geleding samen met onderdoorgang geamoveerd. De restanten zijn in 1907 gerestaureerd. De buitenste contouren van de toren zijn zichtbaar aangebracht in het plaveisel. Ze vormen een blijvende herinnering aan een torenhoge ambitie die door een naburig initiatief werd overschaduwd.

RS

TORENBEKRONINGEN IN DE NEDERLANDEN IN DE 15DE TOT 18DE EEUW

THOMAS VON DER DUNK, HISTORICUS EN KUNSTHISTORICUS

Als laatste kwam Thomas von der Dunk als keynote-speaker aan het woord over torenbekroningen. In een gloedvol betoog ging hij in op de interessante vraag wat een renaissance-architect doet met een in essentie middeleeuws fenomeen als de toren. Al in 1929 promoveerde architectuurhistoricus E.H. ter Kuile op het onderwerp van de houten torenbekroningen, maar het onderwerp is inmiddels aan een wezenlijke herbeschouwing toe. Waarom kent bijvoorbeeld de toren van de Oude kerk in Amsterdam een bekroning met een bolvorm, een open bekroning en daarop weer een kroon (gedateerd 1565)? Juist de bolvorm en de kroon zijn de twee

elementen waar de spreker zich hier mee wil verstaan. Ook de toren van de Dom van Frankfurt heeft een op een beugelkroon lijkende bekroning. In deze kerk werden vanaf 1420 de keizers van het Heilig Roomse rijk gekroond. Ook op andere plekken kennen torens verwijzingen naar kronen, waarbij er overigens niet altijd een gelijkkluidende verklaring voor hoeft te zijn. De beugelkroon is echter wel het symbool van de keizerlijke kroon en werd gebruikt als element van de dubbele soevereiniteit. De Staten Generaal had dan wel de landsheer in 1581 met de *Acte van verlatinge* afgezworen, toch bleven de Nederlanden tot 1648 onderdeel van het Heilige Roomse rijk. Niet voor niets kent Amsterdam een Keizersgracht en kreeg de toren van de Westerkerk in 1639 een keizerskroon.

Het tweede element van de torenbekroning is de koepelvorm of - in wat uitgerekte vorm - de ui-vorm. Die koepelvorm gaat terug op wat men dacht dat de Tempel van Salomo was, maar waar het in feite gaat om de 7de-eeuwse islamitische Rotskoepel-moskee. Volgens Von der Dunk hangt de kunstgeschiedenis aan elkaar van misvattingen. Nog in 1525 noemde een pelgrim dit gebouw het mooiste gebouw ter wereld. In een combinatie van de Rotskoepel en de Heilige Grafkapel kwam het koepelmotief naar het westen. Zo heeft de in 1470 te Brugge gebouwde Jeruzalemkapel een koepel en een heilig graf en kent de Heilig Bloedbasiliek in dezelfde stad een minaret die is geïnspireerd op een mammelukse koepelbekroning uit Cairo. Ook de beide in 1525 voltooide torens van de Frauenkirche in München hebben een koepelvormige bekroning verwijzend naar de Rotskoepel. Het is vooral Venetië, poort naar het oosten, waar de koepel als motief veel is toegepast, zoals in de vijf koepels van de San Marco. Ook later in de renaissance zijn ze herhaaldelijk toegepast. De spreker concludeert dat niet de blik op Rome, maar een oriëntatie op Jeruzalem ten grondslag ligt aan het gebruik van een koepel, of ui-vorm op torenspitsen al dan niet in combinatie met een beugelkroon als letterlijke bekroning.

De torenbekroning van de St. Bavokerk te Haarlem. (foto Jos van Dries, 2013)

13 FEBRUARI 2014

KLEUR- EN BOUWHISTORISCH PLATFORM *GEMEENTELIJK KLEURBELEID*

WELKOMSTWOORD

ERIK KLEIJN, HOOFD AFDELING GEBOUWD ERFGOED

Het gezamenlijke platform van de kleur- en bouwhistorie over het gemeentelijk kleurbeleid begon met een opmaat van Erik Kleijn. Hij schetste in het kort de ontwikkeling van de kennisplatforms die inmiddels tot ruim een dozijn verschillende zijn gegroeid, met de bouwhistorie als oudste tak en met jongere loten als de agrarische en militaire. De RCE ziet het als een blijvende taak om te investeren in de erfgoedzorg door uitwisseling, netwerken en initiatieven. Ze ziet een taak voor zichzelf als host, maar men heeft zich ook tot doel gesteld de verbetering van deze platforms te bevorderen. Dat kan door middel van programmacommissies voor de programmering van de bijeenkomsten van de platforms, maar ook door verslaglegging, het gebruik van sociale media en digitale discussies. Daarom nodigde hij iedereen uit om over de permanente vernieuwing van de kennisplatforms mee te denken.

INLEIDING 'KLEURBELEID OP DE KAART'

MARIËL POLMAN, KLEURSPECIALIST EN ORGANISATOR KLEURHISTORISCH PLATFORM

Als kleurspecialist van de RCE gaf Mariël Polman een introductie op het middagprogramma onder de titel 'Kleurbeleid op de kaart'. Ze schetste het begin van het kleurbeleid toen Henk Zantkuijl zich in de jaren tachtig van de vorige eeuw begon te interesseren voor het historisch kleurgebruik, de oude verven voor de huisschilders en het kleurgebruik in en om het stadshuis. Na bestudering van het werk van Lambertus Simis, *Grondig Onderwijs in de Schilder- en Verw-Kunst*, Amsterdam 1801, kwam Zantkuijl tot adviezen voor kleuren als grachtengroen en Bentheimergeel. Het is goed om te beseffen dat de kleurenwaaier een relatief nieuw fenomeen is. Het coderingssysteem van de RAL-kleuren (Reichs Ausschuss für Lieferbedingungen) dateert uit 1927 en sindsdien maken alle grote verffabrieken gebruik van hun eigen kleurenwaaiers, RS). Inmiddels beseffen we dat ook aan kleur een historische dimensie zit. Volgens de RCE zou in het streven naar het juiste gebruik van historische kleuren bij voorkeur uitgegaan moeten worden van een kleuronderzoek. In de prak-

tijk is dat niet altijd even goed mogelijk en daarom zijn er in enkele steden initiatieven ontwikkeld om hun burgers handreikingen te bieden voor mogelijk toepasbare kleuren. Zo zijn er inmiddels historische kleurenwaaiers in een aantal steden, die gebaseerd zijn op historische lokale kleuren. Die selecties blijven niet enkel tot de oude kleuren beperkt, maar strekken zich soms uit tot de 19de-eeuwse of nog latere moderne kleuren. In dat licht gezien is het goed te beseffen dat wat tot enkele decennia geleden nog door een uniforme witte verf werd bedekt, in het verleden veel meer witnuance kende. Men dient niet uit het oog te verliezen dat kleur niet alleen verf betreft, maar dat het ook gaat om de combinaties met kleuren van baksteen, dakpannen en zelfs met 't omgevingsgroen.

DE KLEURENWAAIER VAN DORDRECHT

CHRISTINE WEIJS, BOUWHISTORICUS BIJ DE GEMEENTE DORDRECHT

Als eerste van de gemeentelijke sprekers kwam Christine Weijs aan het woord. Zij begon met de aanleiding tot de kleurdiscussie te schetsen, die begon in 1993 toen de Stichting de Stad deze kwestie aankaartte. Als proeftuin werd de Dordtse Wijnstraat genomen. Het resultaat van het bijbehorende onderzoek was dat er in de archieven 27 bestekken bleken te bestaan en daarnaast oude afbeeldingen. Vervolgens werden er kleurentrapjes ter plaatse gezet en vonden testen plaats. Op grond van deze uitkomsten werd een pallet aan Dordtse kleuren gedefinieerd. De kleuren kregen historisch geïnspireerde namen, zoals Rodermontblauw, dat is gebaseerd op het verfbestek voor het schilderen van de stadskraan met die naam in 1755. De okerkleur Ruttengeel is geïnspireerd op de tekeningen van Johannes Rutten en het Itz-wit op de werken van deze stadsbouwmeester. Voor iedere kleur werd aangegeven waar die werd gevonden, waarop die is gebaseerd en werd de overeenkomende RAL-kleur genoemd. Dit leidde uiteindelijk tot een boekje *Dordtse kleuren*, dat in 2002 in een nieuwe druk verscheen. Dit kleurenpalet werd in 2005 uitgebreid tot een heuse waaier met 55 kleuren en daarnaast voor de negentiende eeuw nog elf extra kleuren. In 2011 verscheen een nieuwe druk. Bij het werken met de waaier bleek dat er relatief weinig keuze in groene kleuren is. Maar aangezien de waaier niet statisch is, zal dat in de komende jaren wel gecorrigeerd gaan worden.

Vervolgens noemde ze een aantal panden waar de waaier was toegepast, waaronder de Bonifatiuskerk waarbij de voorgestelde zachtgele kleur op basis van tests toch meer in een mosterdkleur werd uitgevoerd. Ook bij de recente restauratie van het verzekeringsgebouw *De Holland* van Van Ravesteyn uit 1939 is veel aandacht besteed aan de oorspronkelijke kleuren. Haar belangrijkste conclusie was wel dat publicaties en bijeenkomsten met burgers een specifiek beleid overbodig hadden gemaakt. Op de eigen panden van de gemeente worden dan wel stevast de 'Dordtse kleuren' toegepast, maar verder is het gebruik niet verplicht gesteld. Het is wel subsidiabel gemaakt en ze besloot met de oproep: 'Ga er mee aan de slag!'

TOEKOMST OF VERLEDEN (TIJD?). INVLOED OP DE RUIMTELIJKE BELEVING VAN DE WITTE RIVIERKADE(S) IN ZUTPHEN

HENDRIK HAAFKENS, MONUMENTENADVISEUR VAN DE GEMEENTE ZUTPHEN

De IJsselkade in Zutphen was het onderwerp van de volgende spreker Hendrik Haafkens. Deze IJsselkade, die in de tweede helft van de 19de eeuw tot stand is gekomen, heeft een voor Nederland opmerkelijk gaaf front met overwegend burgerhuizen in een witte kleur. De beleving van dit witte front verschilt per seizoen en werkt anders in de felle zomerzon dan in het gezeefde winterlicht. Het idee bestond dat het gegroeide front in de loop der tijd steeds witter en eenvormiger is geworden. Met als aanleiding de nieuw te ontwikkelen Noorderhaven aan de andere kant, aan de noordzijde van de IJsselbrug, wordt ook de IJsselkade ten zuiden daarvan in de plannen meegenomen. Daartoe is ook een kleurenbeleid nodig. Dat was in de gemeente Zutphen nog niet ontwikkeld; wel was er in de afgelopen jaren meer aandacht gekomen voor passend kleurgebruik, zoals bij de Jugendstilwoningen langs de Deventerweg die vooral spreken door hun materiaalgebruik in de vorm van kleurige baksteen. Bij recente restauraties is gepoogd het verdwenen bijbehorende kleurgebruik van de andere geveldelen daarop aan te passen.

Wat betreft de IJsselkade staat de ontwikkeling nog in de kinderschoenen. Er is door Peter de Boer een onderzoek naar de ontwikkeling van het gebied gedaan en men is inmiddels bezig met enkele testen waarbij op de computer het mogelijke nieuwe kleurenpalet van enkele van de gevels wordt beschouwd. Misschien zou men ook moeten kijken naar andere steden waar in die tijd vergelijkbare witte, maar toch ook niet geheel eenvormig witte gevelwanden verzezen. Gevels die overigens toen ter tijd wel stevast van donkergroen geschilderde persiennes voorzien waren en die zijn tegenwoordig in de meeste gevallen verdwenen.

LEIDEN MET EEN KLEURTJE

MONIQUE ROSCHER, PROJECTLEIDER HISTORISCH STADSBEELD VAN DE GEMEENTE LEIDEN.

Het volgende verhaal werd gepresenteerd door Monique Roscher. Zij behoort tot het team Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO) en als team kiest men voor een meer integrale benadering van het culturele erfgoed, hetgeen onder meer tot uitdrukking komt in een cultuurhistorische atlas.

Uit het investeringsbudget van 2005 werd een kleurenproject opgezet dat in 2007 leidde tot een kleurenonderzoek en resulteerde in het Leidse kleurenpalet, inhoudend een selectie van vijftig kleuren. Door een subsidieregeling voor het historisch stadsbeeld kon hier verder aan gewerkt worden en was er aandacht voor de kleuren van winkelpuien, gevelreclames en monumentale objecten in de openbare ruimte. Roscher toonde enkele voorbeelden, onder meer van een winkelpui in de Haarlemmerstraat. Dat ging om een oorspronkelijk enkel gelakte pui die later van een andere kleur was voorzien en bij het herstel van een houtimitatie dat door gebrek aan vakmanschap niet zo goed was gelukt als gewenst.

De andere getoonde waren beter gelukt en zijn ook te vinden op www.erfgoed.leiden.nl/producten/projecten/kleurenproject. Het kleurenproject om in Leiden de historische kleuren terug te brengen is inmiddels opgenomen in de nieuwe Erfgoednota 2014-2020. Als uitvloeisel van het kleurenonderzoeksproject dat in 2007-2010 werd uitgevoerd, heeft de architectuur-historicus en kleurenspecialist Olga van der Klooster een boek daarover geschreven onder de titel *Van Leidse schilders mette groote quast: Historische buitenkleuren in de Sleutelstad* (Leiden 2011). Dit boek heeft als bijlage een losse kleurstalenkaart. Ook in Leiden bleek dat het kleuronderzoek niet enkel over de verf gaat, maarover het samenspel met de andere bouwkundige elementen. Daarnaast werd aanbevolen om spaarzaam met zuiver wit om te gaan en de gemaakte kleurkeuze eerst uit te proberen door proefvlakken op te zetten en op grond daar-van de definitieve kleurkeuze te maken.

DUDOK IN HILVERSUM

ANNETTE KOENDERS, BELEIDSMEDEWERKER MONUMENTENZORG VAN DE GEMEENTE HILVERSUM.

Als laatste spreker kwam Annette Koenders aan het woord. Ook in deze stad met veel modernisme leek er een hang te bestaan naar veel eenvormig wit. Al in een onderzoek uit 1987 naar het in 1936 gebouwde theater Gooiland bleek dat toch niet geheel waar te zijn; daar werd een blauw aangetoond dat 'opging in de lucht'. Ook in sanatorium Zonnestraal (1928) was naast veel wit het nodige blauw toegepast. De belangrijkste architect van Hilversum, Dudok, was zelf zeer bezig met kleur. Vrij ongebruikelijk voor die tijd had hij eigen briefpapier met een gele rand. Ook de stalen ramen in zijn werken waren vaak geel geschilderd. Annette toonde een aantal voorbeelden van kleur in het werk van Dudok, waaronder de Noorderbegraafplaats. De wanden daarvan zijn geel gekeimd en maken samen met de openingen, in de vorm van de ramen en de deuren, volgens Dudok de ornamenten van het gebouw uit. Vervolgens verschenen nog enkele voorbeelden op het scherm van voornamelijk volkswoningbouwprojecten. Sommige daarvan zijn bij renovatie wat groter herbouwd, maar daarbij is wel de nodige aandacht is besteed aan het oorspronkelijk kleurgebruik. Er blijkt wel eens wat mis te gaan in het kleurgebruik, maar volgens Annette kan een actieve, adviserende rol van de gemeentelijke monumentenzorg veel ten goede keren.

RS

VOOR DE DATUMS VAN DE KOMENDE PLATFORMS,
KIJK OP
WWW.BOUWHISTORIE.NL

EEN PLAATVLOER IN LEIDEN

DOCUMENTATIE VAN EEN BIJZONDER VLOERTYPE

EDWIN ORSEL, STADSBOWHISTORICUS BIJ ERFGOED LEIDEN EN OMSTREKEN (ELO).

Afb. 1: De plaatvloer van Apothekersdijk 30 te Leiden tijdens afbraak. (foto E.D. Orsel, ELO)

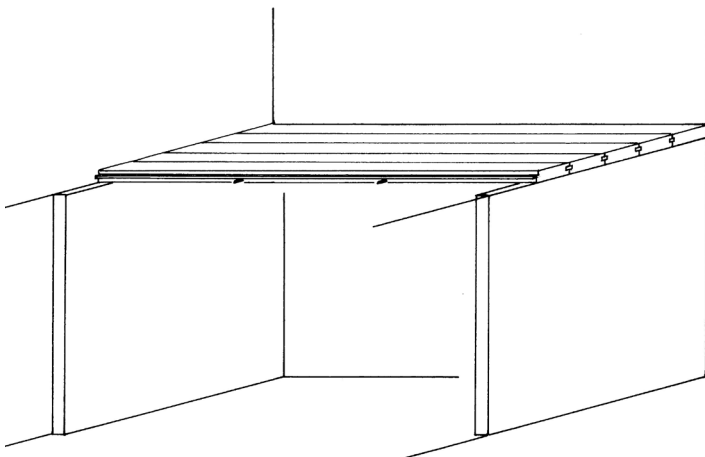
E nige tijd geleden werd een voor Leiden bijzonder en zeldzaam vloertype aangetroffen bij verbouwwerkzaamheden. De vloer kon helaas niet behouden blijven, maar werd wel gedocumenteerd (afb.1). Hierdoor zijn de gegevens bewaard gebleven en bovendien is voor het eerst de opbouw van dit vloertype bestudeerd en vastgelegd. In dit artikel wordt niet alleen aandacht gevraagd voor het fenomeen plaatvloer, maar wordt ook aandacht gevraagd voor bouwhistorische documentatie in het algemeen. Met documentatie en publicatie worden namelijk historische elementen die fysiek moeten verdwijnen daarmee bouwhistorisch onderzoek.

EEN PLAATVLOER IN LEIDEN

T en behoeve van de verbouwingsplannen voor Apothekersdijk 30 in Leiden werd een bouwhistorische verkenning uitgevoerd en een waardestelling vervaardigd.¹ Apothekersdijk 30 bleek te bestaan uit de, voor Leiden vrij gewone, opzet van een diep voorhuis en een los dwars achterhuis, verbonden door een verbindingsgang.² Deze opzet gaat vermoedelijk terug tot in de 16de of 17de eeuw. Bijzonder was de overbouwde ‘watersteeg’ aan de

¹ Zie dossier Apothekersdijk 30 in het Bouwhistorisch archief van ELO.

² Orsel, E.D., ‘Een fraai gezicht, het Leidse huis in de 17de eeuw, een poging tot typologisering’, in: *Bulletin KNOB*, nr. 1, 2007, p.11-25.

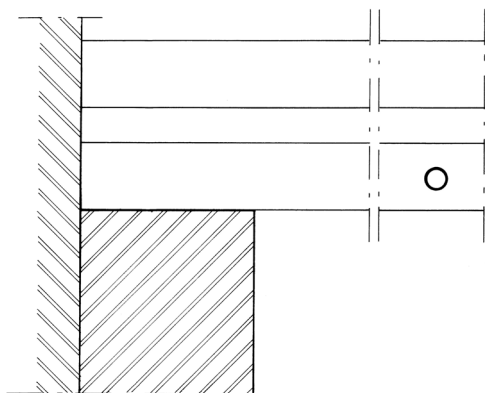
Afb. 2: Axonometrische weergave van de plaatvloer boven het souterrain van Apotheekersdijk 30 te Leiden. (tekening E.D. Orsel, ELO)

linkerzijde van het perceel. In Leiden is een ‘watersteeg’ kenmerkend voor de bouwblokken tussen de Rijndijken (Breestraat en Haarlemmerstraat) en de Rijn.³ De ‘waterstegen’ gaan terug naar de middeleeuwse versmalling van de Rijn. Voordien lagen de dijkpercelen met de achterzijde aan de Rijn, maar door de versmalling, met nieuwe kade en percelen, dreigden ze dit te verliezen. Om hier aan tegemoet te komen werden tussen de nieuwe percelen ‘waterstegen’ aangelegd, waardoor de oudere percelen dus hun contact met het water van de Rijn behielden.

Apotheekersdijk 30 werd in de tweede helft van de 19de eeuw ingrijpend verbouwd. Dit past goed bij de algemene ontwikkeling van Leiden, waarmee het, na tijden van neergang, langzamerhand weer economisch voorspoedig ging.⁴ Het gebouw verkreeg nieuwe vloer- en kapconstructies, indelingen en afwerkingen. Rond 1900 werd het pand opnieuw gemoderniseerd, wat voornamelijk betrekking had op het achterhuis. De hier aanwezige keuken werd omgevormd tot tuinkamer, met openslaande tuindeuren en een aangebouwde veranda. Het vloerniveau van de nieuwe tuinkamer werd hoger gelegd, boven een souterrain. Bij de recente verbouwing kon deze vloer boven het souterrain niet worden behouden. Wel kon worden vastgesteld dat het een plaatvloer betrof en ook hoe deze was uitgevoerd en opgebouwd (afb. 2). De vloer was opgelegd op halfsteens muurtjes, die voor ouder muurwerk langs waren opgetrokken (afb. 3). De vloer bestond uit 10 cm. dikke, tegen elkaar liggende, vloerplanken of -platen van grenenhout met de volgende afmetingen:

³ Oerle, H.A. van, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten: de geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw*, Leiden 1975, p.161.

⁴ Maanen, R.C.J. van, *De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 3, 1795-1896*, Leiden 2004

Afb. 3: Opleggingsdetail van de plaatvloer met aanzicht van groef en dook.
(tekening E.D. Orsel, ELO)

ca. 35 x 9,8/10 x 211 cm. Aan beide kanten hadden de vloerplaten een forse groef, waarin een stevige houten veer (ca. 3 x 2 cm.) was geplaatst (afb. 4). Dit was bedoeld voor stevigheid en tegen stofdoorslag. Daarnaast waren ijzeren doken aanwezig, waarschijnlijk eveneens voor extra stevigheid.

De normale houten vloerconstructies in Leiden bestaan uit samengestelde of enkelvoudige balklagen met daarover heen vloerplanken.⁵ Plaatvloeren zijn in Leiden uiterst zeldzaam. Er is slechts één ander voorbeeld tot dusver bekend: een plaatvloer boven het souterrain van het

losse achterhuis van Botermarkt 26.⁶ Het is jammer dat de plaatvloer van Apotheekersdijk 30 niet behouden kon worden, maar het geheel is goed gedocumenteerd.

PLAATVLOER IN BOUWHISTORISCHE CONTEXT

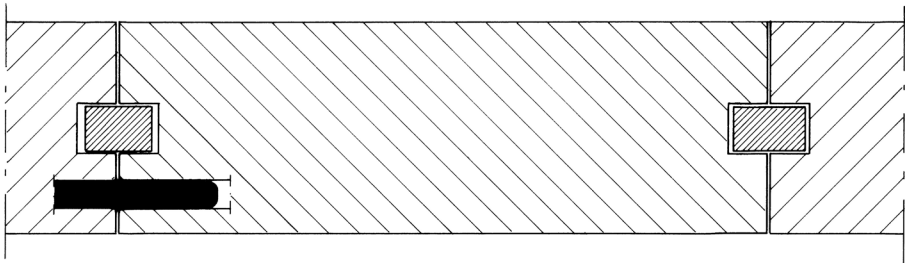
Een plaatvloer bestaat enkel uit tegen elkaar liggende dikke planken (platen), zonder ondersteuning van balklagen.⁷ Apotheekersdijk 30 in Leiden had boven een souterrain een plaatvloer gedateerd rond 1900, met ongeveer 10 cm. dikke vloerplaten rechtstreeks op halfsteens muurtjes opgelegd. Plaatvloeren werden toegepast om bij een zo gering mogelijke dikte van het vloerpakket een zo hoog mogelijke doorloophoogte te krijgen.⁸ Het gebeurde

⁵ Orsel, E.D., 'Zijn er nog 'veel' middeleeuwse huizen in Leiden?', in: *Dwars door de stad*, Leiden 2007, p.128-131

⁶ Zie dossier Botermarkt 26 in het Bouwhistorisch archief van ELO. Ook in Lokhorststraat 29 komt een opbouw met platen voor, maar deze liggen niet aaneen gesloten; Orsel, E.D., 'Lokhorststraat 29', in: *Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2005*, Leids Jaarboek-je 2006, Leiden 2006, p. 240-241

⁷ Jehee, J. 'Balklagen: een schets van typen, toepassing, verspreiding en ontwikkeling in historische Nederlandse woonhuizen', in: *Monumenten en bouwhistorie*, Jaarboek Monumentenzorg 1996, Zwolle/Zeist 1996, p.43-44

⁸ Jehee 1996, p.43-44. Zie ook de recente vondst van een platenvloeren uit 1622 in Hoorn; Jonkhoff, L., K. Klaarhamer en P. Meijers, *Van de West naar het Oosten gezien, Binnenlandijk 2 te Hoorn*, Hoorn 2013, p.112-113

Afb. 4: Dwarsdoorsnede van de plaatvloer met groef, messing en dook
(tekening E.D. Orsel, ELO)

ook dat de plaatvloer toegepast werd als stijve, stevige drager voor een stenen vloer van natuur- of baksteen.⁹ Deze constructie werd vaak toegepast in West-Nederland in onderhuizen en dan vooral in de 16de en 17de eeuw.¹⁰ Het Leidse voorbeeld was toegepast boven een souterrain, vergelijkbaar met een onderhuis, maar het is een veel jonger voorbeeld van omstreeks 1900. Aangezien bij bouwhistorisch onderzoek in Leiden plaatvloeren nauwelijks worden aangetroffen is het spijtig dat dit voorbeeld is verdwenen, maar door de uitgevoerde bouwhistorische documentatie zijn de gegevens nu nog voorhanden. Analooq aan de archeologische werkwijze is hier gedocumenteerd wat zou moeten verdwijnen, waardoor de bouwhistorische gegevens niet verloren zijn gegaan. Ze staan voor vergelijkend, nader of synthetiserend onderzoek ter beschikking.

De plaatvloer van Apothekersdijk dient als voorbeeld om te onderstrepen dat een bouwhistorische opname of verkenning met waardestelling volgens de *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek* uit 2009 een belangrijke rol vervult. Dit zou moeten worden opgevolgd door een meer diepgaande bouwhistorische documentatie tijdens de uitvoering van de op basis van de opname of verkenning vergunde verbouwingswerkzaamheden. De bouwhistorische documentatie dient om te voorkomen dat historische elementen verdwijnen zonder te zijn gesignaleerd en vastgelegd.

⁹ Roon, D. de, 'Ondergeschoven en opgelegd, Platenvloeren in Amsterdam', in: *Monumenten & Archeologie, Amsterdam*, Jaarboek 8, Amsterdam 2009, p.105-113

¹⁰ Jehee 1996, p.43

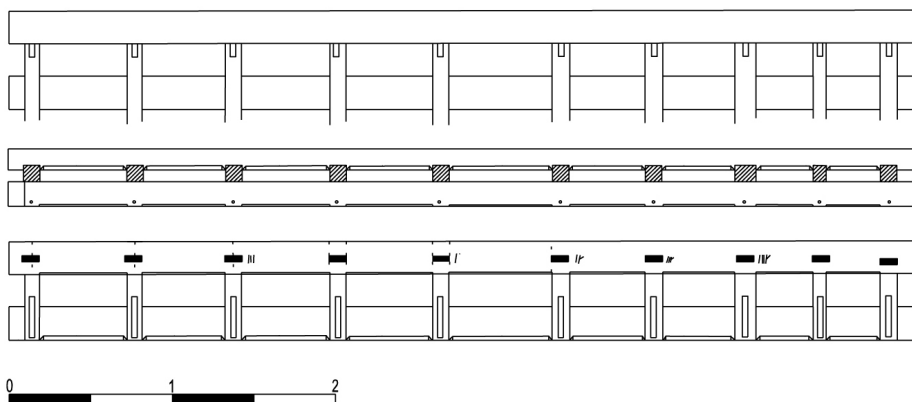
VOORGEVELS

MET OVERSTEK EN PUIBALKEN

DAAN SCHAARS, ZELFSTANDIG ONDERZOEKER ARCHITECTUUR EN BOUWHISTORIE

Door de jaren heen is er door de gemeentelijke bouwhistorici van de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumentenzorg (BAM) in 's-Hertogenbosch intensief bouwhistorisch onderzoek gepleegd in tal van panden in de historische binnenstad. Door het constant uitvoeren van bouwhistorisch onderzoek is een database opgebouwd waarin allerlei informatie is te vinden over individuele bouwonderdelen. In dit artikel zal dieper ingegaan worden op een specifiek bouwonderdeel namelijk de puibalk. Vijf balken vormen het kernmateriaal voor dit artikel. Deze vijf objecten zijn bijzonder geschikt voor een analyse vanwege de aanwezigheid van een op dendrochronologisch onderzoek gebaseerde datering en een grondige documentatie van het onderdeel.

De twee onderzoeksvragen die gesteld zijn waren als volgt: wat zijn de uiterlijke kenmerken van de vijf puibalken en hoe staan de balken in relatie met de gevel op overstek. Bij laatstgenoemde vraag is tevens gekeken naar de manier waarop de puibalk in een dergelijke constructie werd verwerkt. Eerst zullen in dit artikel de afzonderlijke balken worden besproken, daarna wordt er gekeken naar de manier waarop dergelijke gevelconstructies waren opgebouwd.

Afb. 1: Sint Janstraat 1, 's-Hertogenbosch. Puibalk, bovenzijde-voorzijde-onderzijde, dd: 1470. (tek. D. Schaars, 2012, gem. 's-Hertogenbosch, afd. SO/BAM)

OVERZICHT PUIBALKEN

Bij het gebrek aan praktische voorbeelden van gevels met overstek kan onze kennis verbreed worden door restanten van deze soort gevels te analyseren. Dit materiaal bestaat meestal uit de puibalk, de bovenste balk van de onderpui, die het gewicht van de uitkraging droeg en daardoor een belangrijke constructieve functie had. Dit is een belangrijke reden dat een dergelijke balk ook na de afbraak van de overstek nog geregeld als strijkbalk dienst bleef doen en soms nog in situ wordt aangetroffen.

Van de vijf voorbeelden bevinden zich nog vier balken in situ op de volgende adressen in 's-Hertogenbosch: Hinthamerstraat 21, Lepelstraat 45, Jansstraat 1 en Postelstraat 30/32.(afb. 1-4) Een vijfde voorbeeld bevindt zich als hergebruikte balk in de kapconstructie van Hinthamerstraat 199.(afb. 5) Deze balk is vooral interessant omdat hier aanwijzingen zijn gevonden voor de afmeting van de glas-in-lood ruitjes die hier ooit aanwezig zijn geweest. Daarnaast zijn er tevens een aantal kozijnstijlen als secundaire onderdelen in de kapconstructie verwerkt die zeer waarschijnlijk uit dezelfde voorgevelconstructie komen.

De vondst van een puibalk kan informatie verschaffen over de indeling van een verdwenen onderpui. Dit alles aan de hand van de, op iedere balk, aanwezige pengaten voor de kozijnstijlen en de daarbij aansluitende glassponningen waarin het glas-in-loodraam werd geplaatst.

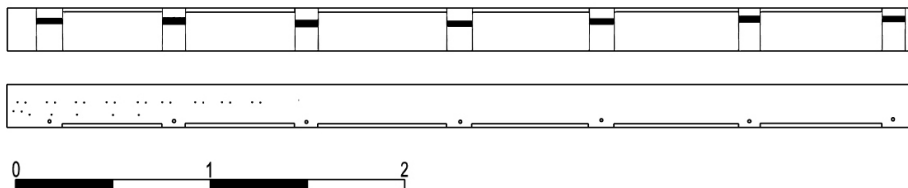
De kozijnstijlen werden met een pengat verbinding in de puibalk geborgd en zijn over het algemeen tussen de 10 en 13 cm breed. Soms zijn er op de onderzijde van de puibalk gekraste telmerken zichtbaar voor de bijbehorende kozijnstijlen zoals bij Lepelstraat 45 en Sint Jansstraat 1.

Bij alle vijf puibalken zijn glassponningen aangetroffen. Deze waren uitgesneden in de tussenliggende ruimtes tussen de kozijnstijlen en dienden als drager voor het glas-in-loodraam. Een opvallend gegeven bij alle vijf voorbeelden is dat de onderlinge lengtemaat van de glassponningen per balk niet overeen komt. Deze wijkt tussen de kortste en langste sponning zelfs meer dan 20 cm af.¹ Dit zou mogelijk te maken kunnen hebben met de doorgang die onder de kortste of langste overspanning was gesitueerd.

In het geval van de balk bij Hinthamerstraat 199 is een afdruk van het glas-in-lood gevonden met een glasmaat van 9,5 x 12 cm. Volgens Janse komen ruitvormige patronen in glas-in-lood vooral voor tot het begin 16de eeuw, met afmetingen van de ruitjes van tussen de 9 en 10 cm.² Daarna worden de vormen van het glas rechthoekig en groter, wat aan kan geven dat de balk in Hinthamerstraat 199 jonger is dan begin 16de eeuw.

¹ Hinthamerstr. 21 : zes sponningen; kleinste maat 51 cm, grootste maat 64 cm,
Lepelstraat 45 : zeven sponningen; kleinste maat 45 cm, grootste maat 55 cm,
St. Jansstraat 1 : negen sponningen; kleinste maat 33 cm, grootste maat 54 cm,
Postelstr. 32 : negen sponningen; kleinste maat 35 cm, grootste maat 56 cm

² H. Janse, 'Glas-in-lood', in: *Restauratievademecum*, 1987/9-19, blad 01-2

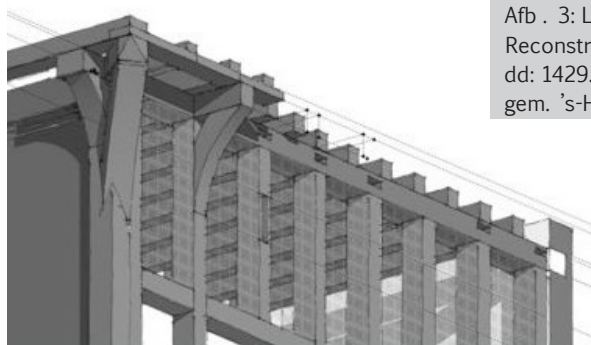
Afb. 2: Hinthamerstraat 21, 's-Hertogenbosch. Puibalk, onderzijde-voorzijde, dd: 1406 ± 2. (tek. D. Schaars, 2012, gem. 's-Hertogenbosch, afd. SO/BAM)

Voor het uiterlijk van de pui geven de hierboven behandelde puibalken verder weinig informatie weer. Er zijn op de balken weinig tot geen sporen gevonden die wijzen op de aanwezigheid van luiken, luifels, balkons of wat dies meer zij.

VOORGEVEL OP OVERSTEEK

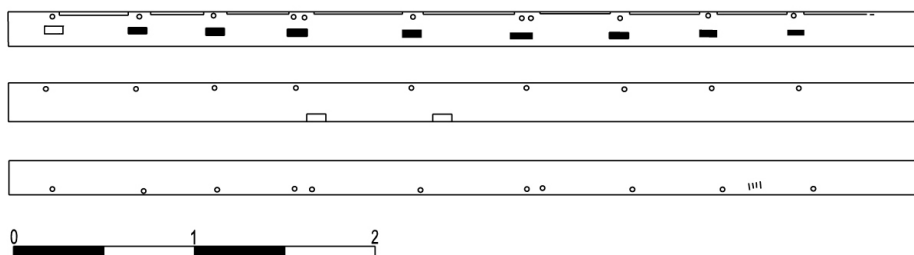
In het verleden zijn er verschillende studies verschenen waarin de constructie en verschijningsvormen van middeleeuwse uitragende voorgevels in de Nederlanden worden behandeld.³ Op basis van deze studies zijn er over het algemeen bij dergelijke gevels twee grote constructieve methoden te constateren. De gevel kan namelijk uitkragen doordat de kinderbinten van de verdiepingsvloer en/of zoldervloer over de puibalk doorsteken of de uitkraging kan op uitwendig geplaatste consoles of blokkeels zijn geconstrueerd. Deze blokkeels of consoles waren middels een pen-gatverbinding geborgd in de puibalk.

De eerstgenoemde constructiemethode met doorstekende kinderbinten is

Afb. 3: Lepelstraat 45, 's-Hertogenbosch. Reconstructie voorgevel met overstek, dd: 1429. (tek. R. Glaudemans, 2013, gem. 's-Hertogenbosch, afd. SO/BAM)

³ Zie onder andere: M. Laenen, 'Middeleeuwse houten gevels te Antwerpen', in: *Volkskunde*, nr.82, (1981); C. Kolman, 'Houten gevels in het Nederlandse straatbeeld (14de – 18de eeuw)', in: *Ten voordele en Cieraat van dese stad. Studies over houten huizen in Nederlandse steden*, Zeist 1989; R. Meischke, 'Voorpui-overstekken en gevels op vlucht', in: *Monumenten en bouwhistorie. Jaarboek monumentenzorg 1996*, Zwolle – Zeist 1996, p.47-52.

Afb. 4: Postelstraat 30/32, 's-Hertogenbosch. Puibalk, onderzijde-voorzijde-bovenzijde, dd: 1502 +/-6. (tek. D. Schaars, 2012, gem. 's-Hertogenbosch, afd. SO/BAM)

kenmerkend voor de zuidelijke Nederlanden.⁴ Binnen deze categorie zijn tevens verschillende constructies herkenbaar. Zo kunnen de kinderbinten aan de uiteinden, dus bij het uitwendige en uitstekende deel van de binten, worden voorzien van pengaten waarin de korbeels met toognagels zijn bevestigd. Diezelfde korbeels waren aan de onderzijde geborgd in de verticale delen van de raamkozijnen van de onderpui. Een dergelijke constructiewijze was niet ongewoon voor 's-Hertogenbosch en sporen hiervan worden, zoals hieronder duidelijk zal worden, nog altijd aangetroffen in huizen.

Een andere wijze, die bekend is uit bijvoorbeeld Antwerpen, bestond uit het door laten steken van de kinderbinten op de puibalk waarbij de binten in het uitwendige werden weggewerkt onder een holle plank. De uiteinden van de binten waren in dit geval dan afgeschuind zodat de plank kon worden bevestigd.⁵ (afb.6)

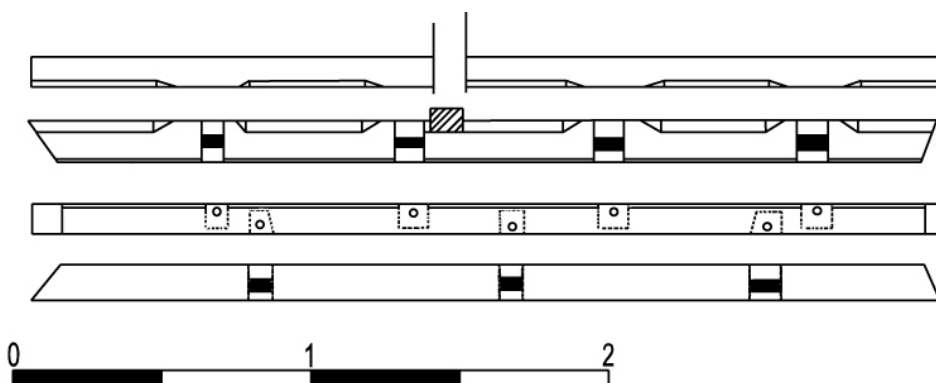
SPOREN VAN GEVELS MET OVERSTEK IN 'S-HERTOGENBOSCH

Den Bosch telt nog één uitkragende voorgevel op kinderbinten. Dit huis staat in de Sint Jansstraat 1 en is van groot belang voor de kennis van middeleeuwse gevels in de stad omdat de constructie ten tijde van een restauratie in de vorige eeuw nog redelijk oorspronkelijk was en dus goed gedocumenteerd kon worden. Daarbij komt dat via dendrochronologisch onderzoek van de puibalk de gevel kon worden gedateerd rond het jaar 1470. (afb.1)

Het huis aan Sint Jansstraat telt twee bouwlagen en de voorgevel kraagt één enkele keer uit op de kinderbinten van de verdiepingsbalklaag. De kinderbinten staken ongeveer 25 cm over de puibalk door en allen hadden aan het uiteinde een pengat waarin een korbeel was bevestigd. Ter plaatse van het pengat waren de binten licht afgeschuind. De ondersteuning van de binten door de korbeels was nodig om het opgaande werk te dragen dat werd aangebracht

⁴ Meischke, p.47

⁵ Laenen, p.344

Afb. 5: Hinthamerstraat 199, 's-Hertogenbosch. Puibalk, achterzijde-onderzijde-voorzijde-bovenzijde. (tek. D. Schaars, 2012, gem. 's-Hertogenbosch, afd. SO/BAM)

op de voetplaat. Ter plekke van de binten was de voetplaat ingelaten door middel van een rechte keep van enkele centimeters diep. De uiteinden van de voetplaat werden ingewerkt in de stenen uitkraging van de beide zijgevels. Voor extra lichttoetreding had men tussen elk doorstekende kinderbint een biljoening aan de buitenzijde van de voetplaat aangebracht. Resten van een zelfde constructie met pengaten in kinderbinten voor korbeels zijn ook terug gevonden in een balklaag in het huis aan de Hinthamerstraat 49-51 maar die zijn niet gedateerd.

UITKRAGING OP BINTEN OF BLOKKEELS

Zoals hierboven is aangegeven kan globaal gezien het overstek tot stand komen op kinderbinten of op blokkeels. Deze twee constructiemethoden vormen de leidraad bij het sporenonderzoek van puibalken.

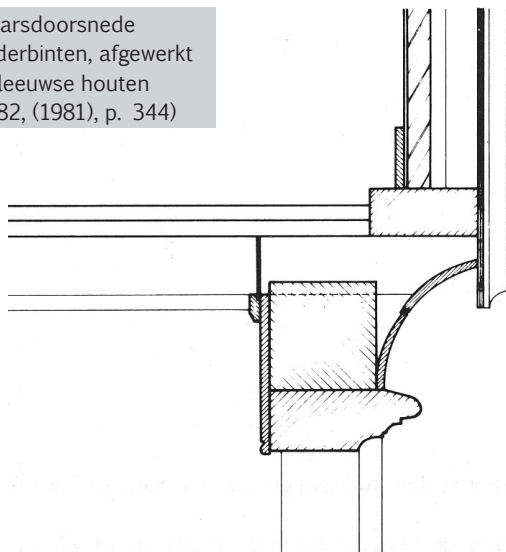
In het geval van de gevel op overstek op blokkeels zijn de aanwijzingen het meest duidelijk. De pengaten voor de uitwendig geplaatste blokkeels zijn namelijk zeer goed zichtbaar aan de voorzijde van de balk. Voorbeelden van deze constructiewijze zijn bij twee van de vijf balken aangetroffen, namelijk bij de balken in Lepelstraat 45 en Postelstraat 30/32.

Het eerstgenoemde adres is interessant omdat het hier gaat om een hoekpand dat in de oorspronkelijke situatie, naast een voorgevel met overstek, ook een uitkragende zijgevel bezat. Aan de zijde van de uitkragende zijgevel stak de puibalk gedeeltelijk uit en werd gedragen door een uitwendig geplaatst korbeel die in een hoekstijl was gepend. Om het gewicht van de voorgevel te torsen moest aan de voorgevelzijde eenzelfde korbeelstel worden aangebracht.

Voor het borgen van dit korbeel werd in de puibalk een pengat gehakt met een schuine hoek zodat de mogelijkheid werd geschapen om een overhoeks korbeel te plaatsen. Dit korbeel droeg het gewicht van de beide voetplaten die mogelijk via een halfhoutse verbinding aan elkaar werden bevestigd.

Afb. 6: “de Witte Engel”, Antwerpen. dwarsdoorsnede voorgevel, overstek op doorlopende kinderbinten, afgewerkt met een holle plaat. (M. Laenen, ‘Middeleeuwse houten gevels te Antwerpen’, in: *Volkskunde*, nr.82, (1981), p. 344)

Een opmerkelijk detail bij de balk op de Postelstraat 30/32 zijn de pengaten met dubbele toognagels in het midden van de balk. Dit zou verband kunnen houden met het feit dat waar de overstekconstructie het zwakst was er een extra versteviging werd aangebracht in de vorm van zwaarder uitgevoerde blokkeels. Waar het gaat om een uitkraging op kinderbinten zijn er weinig sporen zichtbaar op de puibalk. Twee van de vijf balken kenden een dergelijke constructiewijze,

namelijk bij de panden Hinthamerstraat 21 en Sint Jansstraat 1. Hier lagen de kinderbinten los op de puibalk: er zijn geen aanwijzingen gevonden die wezen op een verankering van de kinderbinten met de puibalk. De balk die is aangetroffen in de kapconstructie in Hinthamerstraat 199 behoorde niet zozeer tot een overstek maar was waarschijnlijk onderdeel van een gevelvlak waarin vensters waren verwerkt gezien de aanwezigheid van glassponningen met de afdruk van glas-in-loodruiten. Aan de bovenzijde van deze balk zijn tevens drie pengaten zichtbaar die bij een constructie met een geschoorde stijl horen, gezien de twee schuine pengaten die het middelste gat flankeren. De balk lijkt te behoren tot het stijl- en regelwerk van het opgaand houtwerk in het gevelvlak van een van de verdiepingen.

WAAROM EEN OVERSTEK OP KINDERBINTEN OF OP CONSOLES?

De constructiewijze van de voorgevel op overstek en de indeling van de onderpui zoals die aan de glassponningen op de puibalk afgelezen kan worden, hebben invloed op elkaar.

De indeling van de onderpui bepaalde namelijk op welke manier de overstek geconstrueerd diende te worden. Als bijvoorbeeld het aantal kinderbinten niet overeenkwam met het aantal vensteropeningen in de onderpui betekende dit dat de eventuele korbeels aan de onderzijde niet in een kozijnstijl geborgd konden worden. Bij een overstek op blokkeels werd de ondersteuning voor de uitkraging naar gelang de indeling van de onderpui aangebracht.

In praktijk kan een constructiemethode worden achterhaald door het aantal kinderbinten in de desbetreffende balklaag te vergelijken met het aantal blokkeels. Zo blijkt dat bij een constructie op korbeels het aantal kinderbinten

Afb. 7: 's-Hertogenbosch, Kerkstraat 75. Voor-gevel, ca. 1874. (Stadsarchief 's-Hertogenbosch, fotonummer: 0001812)

in de balklaag hoger is dan het aantal blokkeels. Bij de Lepelstraat is deze verhouding dertien binten om zeven blokkeels.

Een voorbeeld waar op deze manier de toegepaste constructiewijze wordt bepaald is het huis Kerkstraat 75 uit 1472. De gevel met overstek is overgeleverd door middel van een foto uit het einde van de 19de eeuw. (afb.7) Vlak na het nemen van deze foto is deze gevel afgebroken en vervangen door een stenen versie. Ook hier komt het aantal uitwendig geplaatste korbeels (acht stuks) niet overeen met het aantal inwendig gelegen kinderbinten (veertien stuks) van de oorspronkelijke, nog aanwezige en gedocumenteerde, verdiepingsbalklaag. Het lijkt er dus sterk op dat de overstek was opgebouwd uit blokkeels.

Een interessant vraagstuk is op welke manier de kinderbinten functioneerden binnen de constructie met blokkeels. Het blijkt dat de kinderbinten op de puibalk hebben gelegen, ook in het geval van een overstek op blokkeels zoals bij Postelstraat 30/32 en Lepelstraat 45. Vermoedelijk

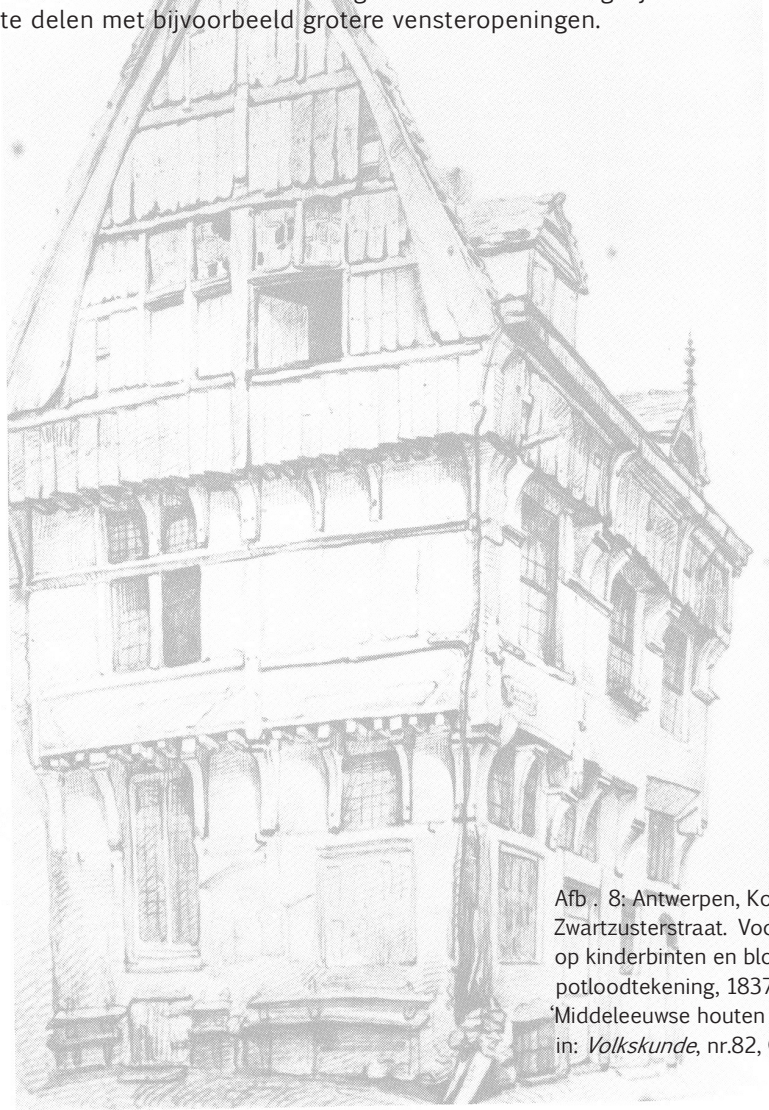
hebben de kinderbinten kunnen doorsteken waardoor ze gedeeltelijk onderdeel werden van de draagconstructie van de gevel. Een voorbeeld van een dergelijke mix van blokkeels en kinderbinten is bekend uit Antwerpen, waarbij het ook hier gaat om een overstek aan zowel voor- als zijgevel.(afb.8)

CONCLUSIE:

De vondst van een puibalk maakt het mogelijk om een deel van de gevel te reconstrueren omdat deze relevante informatie geeft over zowel de onderpui als het overstek.

Zo verstrekt een puibalk informatie over de indeling van de onderpui zoals de hoeveelheid raamvensters die in de bovenste geleding van een onderpui zaten en, daarmee samenhangend, ook de hoeveelheid kozijnstijlen die de onderpui bezat. Het blijkt dat de onderlinge afmetingen van de vensters en dus ook van de glas-in-loodramen erg verschilden van elkaar.

Naast de indeling van de onderpui geeft een puibalk in sommige gevallen ook de constructiemethode van een gevel met een overstek weer. Mogelijk heeft de indeling van de gevel invloed gehad op de keuze voor een overstek op kinderbinten of op blokkeels. Het is namelijk opgevallen dat bij een overstek op blokkeels het aantal kinderbinten in de desbetreffende balklaag hoger is dan het aantal blokkeels voor het overstek. Door het aantal doorstekende kinderbinten te reduceren kreeg men meer keuzemogelijkheden om de gevel in te delen met bijvoorbeeld grotere vensteropeningen.

Afb. 8: Antwerpen, Korte Doornikstraat / Zwartzusterstraat. Voorgevel met overstek op kinderbinten en blokkeels. (E. Dujardin, potloodtekening, 1837, in: M. Laenen, 'Middeleeuwse houten gevels te Antwerpen', in: *Volkskunde*, nr.82, (1981), p. 361)

BINTEN MET EEN STAARTJE

MAARTEN ENDERMAN,¹ BOUWHISTORICUS BIJ GEMEENTE 'S-HERTOGENBOSCH

De constructie van een samengestelde balklaag is in veel gevallen een eenvoudige stapeling van een moerbalk met daarop kinderbinten. Het kost de timmerman iets meer moeite om de kinderbinten geheel of gedeeltelijk in de moerbalk te laten verzinken. Daarbij kan het voorkomen dat enkele kinderbinten zijn uitgevoerd met een zwaluwstaart (afb. 1). Uit een beperkte inventarisatie van dit verschijnsel in 's-Hertogenbosch blijkt dat dergelijke kinderbinten, die bedoeld zijn om trekkrachten op te nemen, in verschillende patronen werden aangebracht. De aanleiding voor zowel het maken van dergelijke verbindingen als de positie ervan in de balklaag is vooralsnog niet eenduidig.

DE VERBINDING

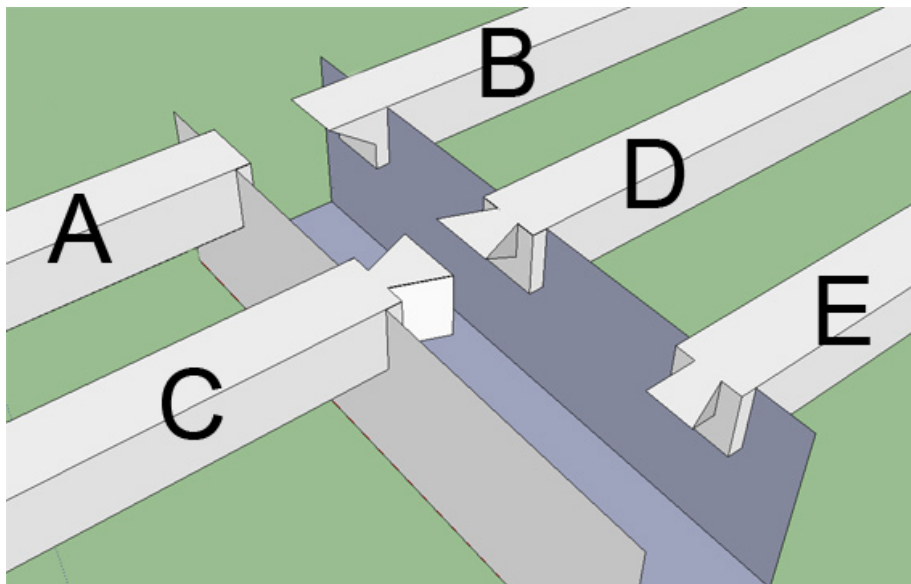
Hoewel gebaseerd op één constructief principe, kennen samengestelde balklagen in 's-Hertogenbosch een variëteit aan uiterlijke verschijningsvormen.² Wat betreft de verbinding tussen moerbalk en kinderbinten, kan een onderscheid gemaakt worden tussen balklagen waarbij de kinderbinten op de moerbalken liggen of balklagen waarbij de kinderbinten verzonken zijn aangebracht in een keep. Beide vormen kunnen gelijktijdig in één huis zijn toegepast en incidenteel zelfs gezamenlijk in één balklaag. Wanneer de moerbalken een grillig verloop hebben doordat het hout krom is gegroeid, komt een combinatie van opleggen en inlaten voor. In de moerbalk zijn dan (gedeeltelijk) kepen aangebracht en de kinderbinten zijn voorzien van een lip die op de balk ligt. De kromming van het hout kan zo worden gecorrigeerd om een horizontale vloer te maken.

Afb. 1. Detail van de zwaluwstaartverbinding in de zolderbalklaag van Hinthamerstraat 163. (foto M. Enderman)

¹ De auteur dankt collega Jan Viguurs voor het kritisch doorlezen van de tekst.

² Enderman, M.W., *Houterig Vertoon, samengestelde balklagen en representatie in 's-Hertogenbosch*. In voorbereiding.

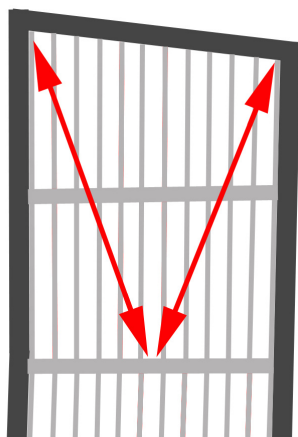
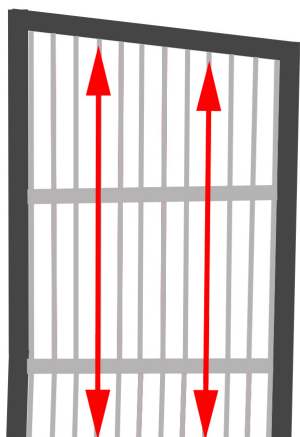
Afb. 2. Ingelaten kinderbinten: A zonder lip, B met verloren lip, C met zwaluwstaart, D met zwaluwstaartlip, E met halve zwaluwstaartlip. (tek. M. Enderman)

Een samengestelde balklaag met opgelegde kinderbinten toont anders dan een met ingelaten binten, doordat boven de moerbalk tussen de kinderbinten een open restruimte ontstaat. Deze openingen kunnen met kopschotjes worden weggewerkt. Door kinderbinten verzonken aan te brengen, ontstaat een vlakke verbinding met de bovenzijde van de moerbalk en sluiten beide aan op de vloer erboven.

In veel gevallen zijn in 's-Hertogenbosch voor het inlaten van kinderbinten circa 2cm diepe kepen in de moerbalken aangebracht, al of niet aan de achterzijde voorzien van een schuine insnijding voor een verloren lip (afb. 2B). De lip lijkt bedoeld voor het vernagelen van de kinderbint op de moerbalk. Staat er een muurstijl of spantbeen op de moerbalk, dan ontbreekt de lip vanwege ruimtegebrek.

Als de lip bedoeld was om de kinderbint vast te spijkeren, dan is het opvallend dat de vernageling soms achterwege werd gelaten. Dit kon ondermeer worden vastgesteld bij de verdiepingsbalklaag in het achterhuis van Hinthamerstraat 138.³ Alle kinderbinten lagen hier al gedurende vier en een halve eeuw los. Mogelijk voorzag de op de balklaag gespijkerde vloer in een voldoende

³ Tenzij anders vermeld is het achterhuis van een woonhuis in 's-Hertogenbosch altijd vast aan het voorhuis gebouwd.

vaste verbinding tussen moerbalk en kinderbinten. Over het geheel genomen lijken kinderbinten met een lip in 's-Hertogenbosch meer voor te komen dan zonder. Van de veertien voor dit artikel geïnventariseerde balklagen is ruim drie kwart daarmee uitgevoerd. Ook lijkt het gebruik van een lip ouder dan zonder gebruik daarvan (zie overzichtstabel). Dit vraagt echter om een uitgebreider onderzoek.

Afb. 3. Het rechte of tapse verloop van de trekkrachten.
(tek. M. Enderman)

Een andere, vaste verbinding tussen kinderbint en moerbalk kan worden verkregen door een zwaluwstaart (afb. 2C) of zwaluwstaartlip (afb. 2D) in plaats van een verloren lip aan te brengen. Met de zwaluwstaart wordt een trekverbinding tussen de moerbalken onderling en met de strijkbalen gevormd.⁴ De vermelding van dit verschijnsel in de literatuur is beperkt. Zantkuijl noemt het in 'Bouwen in Amsterdam' en veronderstelt dat de zwaluwstaart verbinding werd aangebracht om een stevig langsverband tussen de jukken te verkrijgen.⁵ Daarmee koppelt hij het verschijnsel aan de houtskeletbouw. In de bouwkundige leer- en handboeken wordt de haakse zwaluwstaartverbinding bij de beschrijvingen van houtverbindingen in 1885 door Plasschaert genoemd en ruim 30 jaar later door Sirag.⁶ Plasschaert hecht niet veel waarde aan de verbinding omdat door klemmen of wringen de kanten van de zwaluwstaart gemakkelijk afbreken en de trekfunctie teniet wordt gedaan. Ook Sirag is weinig positief en merkt op dat een ingewikkelde verbinding kostbaar is en de doelmatigheid twijfelachtig.

⁴ Ook het gebruik van pen en gat komt in dit verband voor. Zo is in het uit 1651 daterende pand Rapenburg 34 te Leiden een combinatie toegepast van kinderbinten die in de strijk-balk zijn gepend en met een zwaluwstaart in de moerbalk zijn gewerkt. In 's-Hertogenbosch is een dergelijke constructiewijze nog niet aangetroffen.

⁵ Zantkuijl (1997), p.37. Met jukken zijn de gebinten van een houtskelet of korbeelstellen bedoeld.

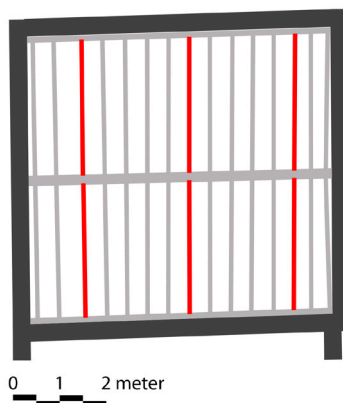
⁶ Plasschaert (1885), p.101-105 en Sirag (1916), p.13.

Het vroegste Bossche voorbeeld van een kinderbint met zwaluwstaart bevindt zich in het huis Hinthamerstraat 184, dat dateert van kort na 1438. Het jongste voorbeeld is aangetroffen in de balklaag van de eerste verdieping van het stadhuis, die kort na 1670 is aangebracht. Of gebruik is gemaakt van een zwaluwstaart of zwaluwstaartlip is meestal niet zichtbaar en zal in dit artikel als gelijke constructie worden behandeld. Alleen bij Vughterstraat 126-128 kon met zekerheid worden vastgesteld dat een zwaluwstaart was toegepast. Bij een zwaluwstaartlip kan nog onderscheid worden gemaakt tussen een hele (dubbele) of halve (enkele) zwaluwstaartlip (afb. 2E). Kinderbinten met een halve zwaluwstaartvormige lip zijn tot nu toe alleen in de rechter helft van Kerkstraat 71 aangetroffen. In alle gevallen is voor de zwaluwstaart een keep in de moerbalk aangebracht en zijn de kinderbinten met een zwaluwstaart alle gemaakt van eikenhout.

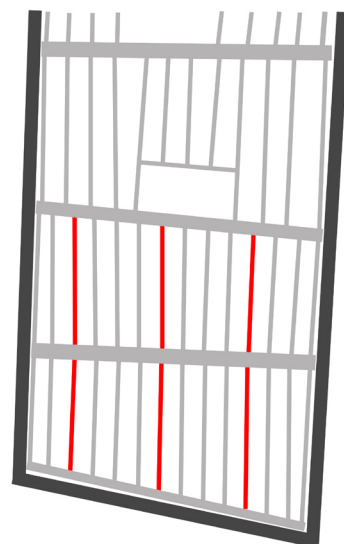
RECHT OF TAPS PATROON

Zantkuijl vermeldt in zijn beknopte beschrijving dat in Amsterdam de kinderbinten met een zwaluwstaart *'om en om, of soms om de twee of drie'* zijn gelegd. In 's-Hertogenbosch komt dit ook voor, maar zijn daarnaast of daarbinnen ook verschillende patronen toegepast. Zodoende kan de plaats van de 'trekbinten' en de onderlinge afstand sterk verschillen. Grofweg kan een onderscheid worden gemaakt in patronen met een recht verloop van de trekkrachten en patronen met een taps verloop (afb. 3).

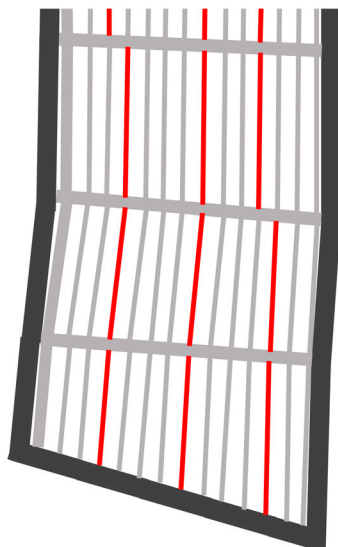
Een voorbeeld van een rechte trekverbinding is aangetroffen in verdiepingsbalklaag van Verwerstraat 22 uit 1593 (afb. 4) en de zolderbalklaag van het voorhuis van Hinthamerstraat 163 uit 1543 (afb. 5). Het aantal kinderbinten bij Verwerstraat 22 maakte

Afb. 4. Verwerstraat 22, verdiepingsbalklaag achterhuis. (tek. M. Enderman)

Afb. 5. Hinthamerstraat 163, zolderbalklaag voorhuis. (tek. M. Enderman)

Afb. 6. Vughterstraat 122-124, zolderbalklaag voorhuis. (tek. M. Enderman)

een regelmatige verdeling van de trekbinten mogelijk over het twee balkvakken diepe achterhuis. Bij Hinthamerstraat 163 liet het aantal kinderbinten dit niet toe. Hier strekte de trekverbinding zich alleen uit over de eerste twee vakken van het voorhuis omdat in de opvolgende vakken de kinderbinten op de moerbalken lagen.

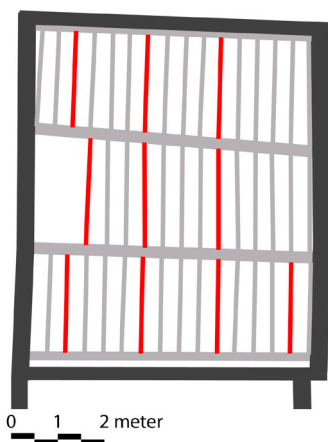
Eenzelfde verdeling als bij Hinthamerstraat 163 was aanwezig in de eerste twee balkvakken van de zolderbalklaag van het voorhuis van Vughterstraat 122-124 (afb. 6). De trekverbinding in dit uit 1566 ± 6 daterende huis liep echter nog door in het derde en vierde balkvak en mogelijk ook in het vijfde en zesde.⁷ Opvallend is dat in het derde en vierde vak de rechte lijn van de buitenste trekverbindingen met een bint versprong. Onduidelijk is wat hiervoor de aanleiding kan zijn geweest. In de zolderbalklaag van het drie balkvakken diepe achterhuis van Kruisstraat 12-14 was de reden voor het verspringen wel duidelijk (afb. 7). In het middelste balkvak van dit vermoedelijk kort na de stadsbrand van 1463 herbouwde huis bevond zich tegen de linker zijmuur een rookkanaal. Het verloop van de trekverbinding

werd daarvoor ter plaatse verlegd.

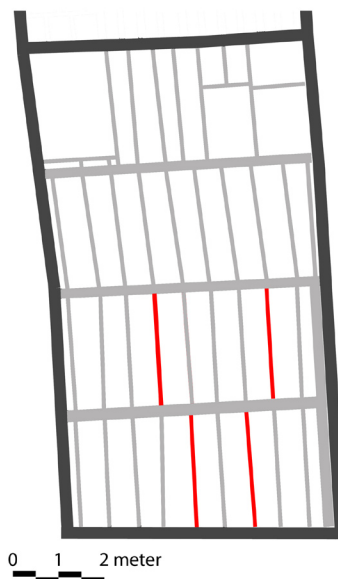
Bij het enige voorbeeld van een trekverbinding in een balklaag met ten dele ingelaten kinderbinten, aanwezig in de kort na 1438 daterende zolderbalklaag van het voorhuis van Hinthamerstraat 184, lijkt het verspringen met de gekromde bovenzijde van de moerbalk te maken hebben gehad (afb. 8). Daardoor is er plaatselijk te weinig hout om een zwaluwstaartverbinding te maken.

In de zolderbalklaag van het in de 17de eeuw gebouwde huis Tweede Korenstraatje 18 houdt de onderbreking in het vierde balkvak verband met het gebruik van naalddhouten kinderbinten (afb. 9). Dat is mogelijk ook de reden waarom een trekverbinding in de voorste vier vakken van de verdiepingsbalklaag ontbreekt. Aan de zolderbalklaag valt nog op dat in de achterste twee vakken het aantal kinderbinten met een zwaluwstaart is gehalveerd, maar er wel een doorlopende trekverbinding is gemaakt tussen de voor- en achtergevel.

⁷ Dit kon door de brand die in het huis had gewoed niet meer worden achterhaald.

Afb. 7. Kruisstraat 12-14, zolderbalklaag achterhuis. (tek. M. Enderman)

Afb. 8. Hinthamerstraat 184, zolderbalklaag voorhuis. (tek. M. Enderman)

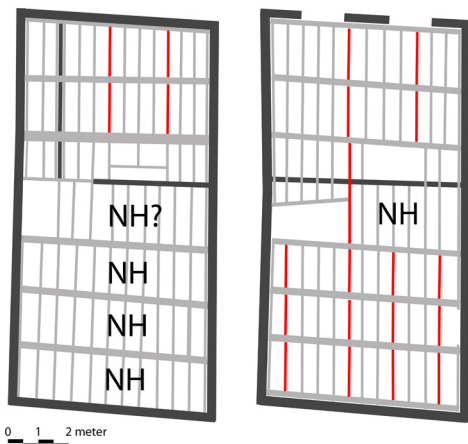
Een eigenaardigheid die zich bij de balklaag van Kruisstraat 12-14

voordoet, is het ontbreken van de trekverbinding in de achterste twee vakken aan de rechter zijde. Sporen van een andere recht verlopende, maar ten dele ontbrekende trekverbinding, werden aangetroffen in de verdiepingsbalklaag van het uit 1466 daterende voorhuis van Vughterstraat 9-11 (afb. 10).⁸ Lagen in de eerste twee vakken de kinderbinten met een zwaluwstaart aan de rechter zijde van het gebouw, in het derde vak versprong dit naar links. Daarbij werd de voorste verdeling gespiegeld en lagen de trekbinten niet meer in elkaars verlengde. Van deze balklaag had één kinderbint slechts een zwaluwstaart aan één zijde. In combinatie met de spiegeling zou dit het gevolg kunnen zijn van het verkeerd plaatsnemen van de tweede moerbalk. In dat geval zou de trekverbinding in het derde vak nog maar uit twee kinderbinten hebben bestaan.

Enigszins vergelijkbaar met de asymmetrische indeling bij Vughterstraat 9-11 is de situatie in de zolderbalklaag van het twee balkvakken diepe achterhuis van Hinthamerstraat 184. Dit is voornamelijk ook het enige voorbeeld waarbij de trekverbinding in maar één vak aanwezig is, tegen de achtergevel (afb. 11).

De taps verlopende trekverbindingen onderscheiden zich van de trekverbindingen in rechte lijn door een (gedeeltelijk) verspringend verloop en geleidelijke afname van de trekkracht. Dit komt doordat het aantal kinderbinten met een zwaluwstaart in het eerste vak, direct achter de voor- of achtergevel, groter is dan in het daarop volgende balkvak en gedeeltelijk verspringt. Net als bij de recht verlopende trekverbindingen kan bij de taps

⁸ De kinderbinten van deze balklaag zijn in de 18de eeuw verwijderd.

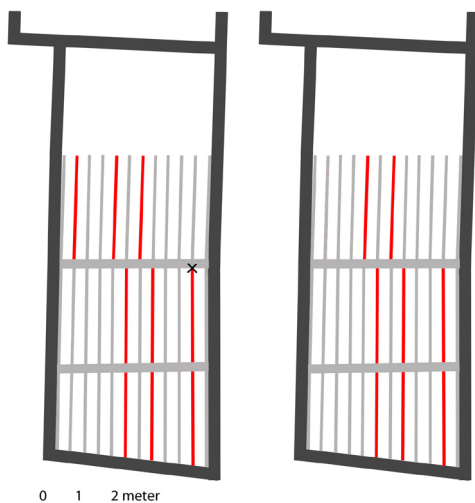

Afb. 9. Tweede Korenstraatje 18, verdiepingsbalklaag (links) en zolderbalklaag (rechts). (tek. M. Enderman)

verlopende trekverbindingen een symmetrisch en een asymmetrisch patroon worden onderkend.

Twee voorbeelden van de symmetrische variant zijn gevonden in de verdiepingsbalklaag van het drie balkvakken diepe rechter voorhuis van Kerkstraat 71 uit 1552 ± 2 en de verdiepings- en zolderbalklaag van het vier vakken diepe voorhuis van Hinthamerstraat 138, dat kort na 1546 werd gebouwd (afb. 12 en 13). Bij Kerkstraat 71 wordt het aantal van 4 trekbinten in het eerste vak gereduceerd tot drie in het tweede vak en is in het derde balkvak geen trekverbinding meer toegepast. De verdeling is gelijkmatig, waarbij opvalt dat een trekbint in het midden van het voorste vak ontbreekt en de trekverbinding langs de zijgevels doorloopt. Bij het smallere pand Hinthamerstraat 138 is in de zolderbalklaag een enigszins vergelijkbare opzet aanwezig, met in het eerste vak alleen bij de zijgevels trekbinten en in het tweede vak één trekbint in het midden. In de verdiepingsbalklaag van dit huis is daarentegen een over twee vakken doorlopende trekverbinding in het midden aangebracht.

Een voorbeeld van een asymmetrische taps verlopende trekverbinding bevindt zich in de verdiepingsbalklaag van het uit 1549 ± 6 daterende achterhuis van Vughterstraat 126-128 (afb. 14). Het zwaartepunt ligt net rechts van het midden, terwijl het aantal van 13 kinderbinten zich juist goed leent voor een symmetrische opzet. Nu lijkt de meest linkse trekbint als

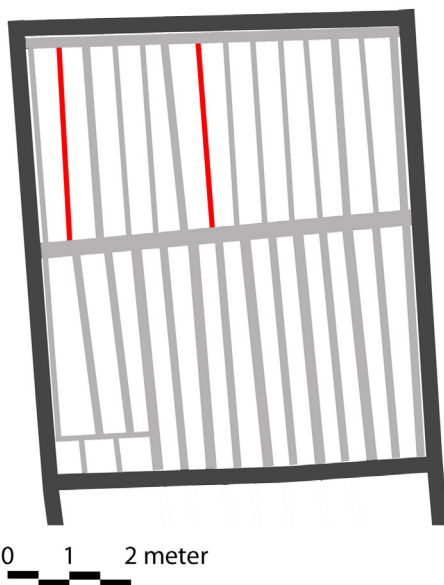

Afb. 10. Vughterstraat 9-11, verdiepingsbalklaag voorhuis (links) en reconstructie met gedraaide tweede moerbalk (rechts). De missende zwaluwstaart in de trekverbinding is met een X gemarkeerd. (tek. M. Enderman)

Nu lijkt de meest linkse trekbint als

aanvulling te zijn geplaatst in het anders te brede vak aan de linker zijde.

De kinderbint in Vughterstraat 9-11 die maar aan één zijde een zwaluwstaart had, zou het gevolg van een fout in het bouwproces kunnen zijn geweest. Bij de uit 1567 daterende twee vakken diepe zolderbalklaag in het achterhuis van Hinthamerstraat 85-87 kan hier geen sprake van zijn geweest (afb. 15). Van de acht trekbinten in deze balklaag hebben er vijf maar aan één zijde een zwaluwstaart en dus geen trekfunctie. Er is mogelijk een poging gedaan om dit te compenseren, door bij de rechter zijmuur naast de ene halve trek bint omgekeerd een andere te plaatsen. De asymmetrische indeling van het tweede vak zou, net als bij Kruisstraat 12-14, bewust kunnen zijn, maar dit is door de situatie in het eerste vak allerm minst zeker. Wanneer bij Hinthamerstraat 85-87 de halve trekverbindingen worden genegeerd, blijft een iets excentrische taps verlopend patroon over.

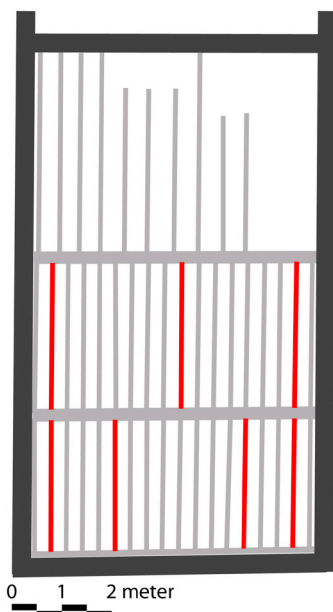

Afb. 11. Hinthamerstraat 184, zolderbalklaag achterhuis. (tek. M. Enderman)

WAAROM MOEILIJK DOEN

Zowel het voorkomen van trekverbindingen in samengestelde balklagen in het algemeen, als de verschillende patronen waarin deze zijn aangebracht en de daarin aanwezige onregelmatigheden, roepen vragen op over de reden van deze constructiewijze. Blijkbaar was het vastspijkeren van de kinderbinten voor het opvangen van trekkrachten niet genoeg. Vergelijken we de Bossche situatie weer met de Amsterdamse, dan blijkt dat in alle in 's-Hertogenbosch geïnterviewde gevallen de balklaag geen deel uitmaakte van een houtskelet of korbeelstel. Verder valt op dat bijna de helft van de draagconstructies dateert uit het midden van de 16de eeuw. Voor 's-Hertogenbosch is dit veelzeggend, aangezien uit de tot nu toe verzamelde dendrochronologische dateringen blijkt dat het zwaartepunt in de huizenbouw in de tweede helft van de 15de eeuw lag.⁹ In die periode lijkt ook een voorkeur voor het aanbrengen van trekverbindingen in een taps verlopend patroon.

⁹ Enderman, M.W., *Oud Hout in Bossche Huizen*. In voorbereiding.

Afb. 12. Kerkstraat 71, verdie-
pingsbalklaag voorhuis.
(tek. M. Enderman)

Ongeacht het patroon dat is toegepast strekken de meeste trekverbindingen zich niet verder uit dan over twee balkvakken achter de voor- of achtergevel. Dit geldt in alle gevallen voor de verbinding met een taps patroon. Hieruit mag worden afgeleid dat deze trekverbindingen een relatie hebben met de voor- dan wel achtergevel. De indruk bestaat dat het daarbij om gemetselde gevels gaat. Concrete aanwijzingen daarvoor zijn de achtergevel van Tweede Korenstraat 18, de nog gedeeltelijk aanwezige bakstenen achtergevels van Hinthamerstraat 85-87 en Hinthamerstraat 184 en bouwsporen die wijzen op een stenen voorgevel bij Kerkstraat 71.¹⁰ Bij Kruisstraat 12 en Hinthamerstraat 163 bestaat op grond van de nog aanwezige strijkbalen het vermoeden dat hier in opzet al gemetselde gevels stonden. De trekverbinding moet dan voorkomen dat de aan de strijkbaal verankerde gevel bij zetten of buiken de balklaag uit zijn verband zou trekken. Bij een veel lichtere houten gevel zal dit risico vermoedelijk geringer zijn geweest. Het gebruik van verschillende taps verlopende trekverbindingen en mogelijk ook de verdeling van de recht verlopende trekverbindingen, zouden op een relatie met de muuropeningen

in de gevel kunnen wijzen. Dit is echter bij geen van de huizen meer met zekerheid vast te stellen. Een mogelijke aanwijzing zou kunnen zijn dat trekverbindingen achter de voorgevel in vier van de zes situaties regelmatig en vrij symmetrisch van opzet zijn, terwijl vier van de vijf voorbeelden bij de achtergevel onregelmatig en asymmetrisch zijn. Dit zou te maken hebben met een minder regelmatige gevelindeling aan de achterzijde dan aan de straat. Een venster in de achtergevel kan bijvoorbeeld in verband met een privaatuitbouw excentrisch zijn aangebracht. Iets dergelijks zou zich bijvoorbeeld bij Kruisstraat 12-14 en Hinthamerstraat 184 kunnen hebben voor gedaan. Of de trekverbinding zich dan ter plaatse van een kozijn bevond of bij een muurdam in het onderstaande of bovenstaande muurwerk is onduidelijk. Argumenten voor het één dan wel het ander zijn niet eenduidig. Als twee balkvakken voldoende zijn voor een trekverbinding achter de voor- of

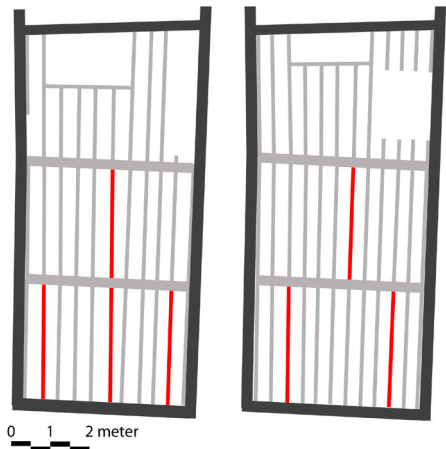
¹⁰ Bij het stadhuis (Markt 1) is dit zeker het geval, maar is niet bekend in welk patroon en hoever de trekverbinding zich uitstrekt. Bij het linker pand zou het om een rechte trek verbinding over de volle diepte van het voorste vertrek kunnen gaan.

achtergevel, dan moet er bij de rechte trekverbindingen die zich verder dan twee balkvakken uitstrekken meer aan de hand zijn. Blijkbaar bestaat in de situaties waar dit wordt toegepast het risico van het ontzetten of uiteenvallen van de gehele of grote delen van de balklaag. Omdat de moerbalken vast in het muurwerk liggen en de kinderbinten deze ook nog over de breedte van het vak fixeren, is het niet ondenkbaar dat de trekverbinding verband houdt met belasting van bovenaf.¹¹ Zo zou het doorhangen of doorveren van een vloer worden beperkt. Mogelijk moet de ongelijke verdeling achter de voorgevel van Vughterstraat 9-11 ook in dit verband worden gezien, en niet of maar ten dele met de indeling van de gevel.

De vraag blijft wat de aanleiding kan zijn geweest om kinderbinten maar aan één zijde van een zwaluwstaart te voorzien. De trekkracht van de verbinding is daardoor immers gelijk aan die van een vernagelde. Bij Vughterstraat 9-11 bestaat het vermoeden dat tijdens de bouw een fout is gemaakt met het plaatsen van de moerbalk. Bij Hinthamerstraat 85-87 kan daar geen sprake van zijn geweest. Ook lijkt hergebruik van balken met kepen hier geen optie.

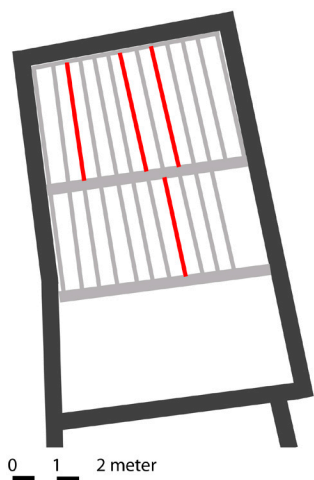
CONCLUSIE

De hierboven beschreven inventarisatie toont een verre van volledig beeld. Zo blijkt ondermeer uit de situatie in Tweede Korenstraatje 18 en Hinthamerstraat 138 dat er verschillen bestaan tussen de wijze waarop per verdieping de trekverbindingen zijn aangebracht, iets dat in de meeste gevallen niet kon worden onderzocht. Vragen die zijn gerezen over de relatie tussen de vorm van de trekverbinding en de gevelindeling zullen in de toekomst meer aandacht moeten krijgen.

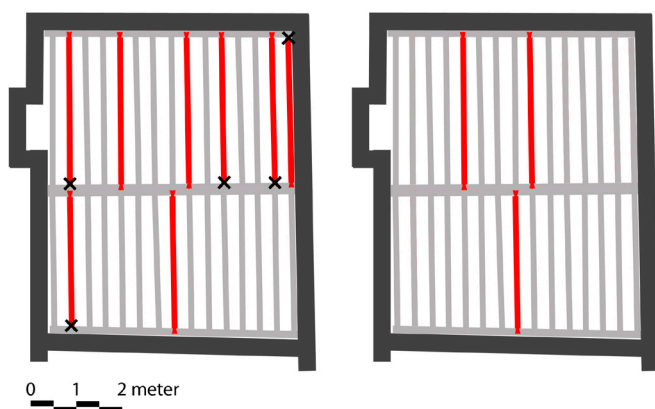
Afb. 13. Hinthamerstraat 138, verdieping- (links) en zolderbalklaag (rechts) voorhuis. (tek. M. Enderman)

¹¹ Het lijkt onwaarschijnlijk dat de trekverbinding werd aangebracht om het torderen van nog niet volledig gedroogd hout tegen te gaan. Evenmin lijken de zwaluwstaarten te dienen om krimp op te vangen in een balklaag van nog niet volledig gedroogd en/of snel gegroeid hout te ondervangen. Dit laatste hout heeft meer last van vocht en droogte in het algemeen. Uit een vergelijking van de voor dendrochronologie bemonsterde moerbalken blijkt dat de trekverbinding is toegepast in balklagen met zowel snel gegroeid hout met brede ringen als bij oud hout met veel smalle ringen of een combinatie daarvan.

Afb. 14. Vughterstraat 126-128, verdiepingsbalklaag achterhuis.
(tek. M. Enderman)

Toch kunnen aan de hand van de genoemde voorbeelden voor 's-Hertogenbosch een aantal voorlopige conclusies worden getrokken. Zo blijken kinderbinten met zwaluwstaarten van eikenhout gemaakt en enkel voor te komen in samengestelde balklagen die geen deel uitmaken van een houtskelet of van een draagconstructie met korbeelstellen. Ook lijkt de toepassing vooral in de 16de eeuw gangbaar, waarbij de nadruk ligt op het midden van die eeuw. Het aanbrengen van kinderbinten met een zwaluwstaart komt in patronen voor, waarbij een onderscheid in een recht en een taps verlopend patroon kan worden gemaakt. De toepassing van een taps verlopende trekverbinding lijkt in het midden van de 16de eeuw de voorkeur te hebben. Beide patronen zijn ingegeven door een specifieke bouwkundige situatie. Deze lijkt in verreweg de meeste situaties en alle gevallen van een taps verlopend patroon samen te hangen met de voor- of achtergevel, die vermoedelijk van baksteen was. Voor het aanbrengen van een trekverbinding in een recht patroon over meer dan twee balkvakken, lijkt de belasting een rol te hebben gespeeld.

Afb. 15. Hinthamerstraat 85-87, zolderbalklaag achterhuis. De missende zwaluwstaarten in de trekverbinding zijn met een X gemarkeerd. Rechts: de indeling waarbij enkel de hele trekbinten zijn afgebeeld. (tek. M. Enderman)

LITERATUUR

Berends, G., *Historische houtconstructies in Nederland*, Arnhem 1999.
 Boekwilt, H.W. & A.H. van Drunen, 'Tweede Korenstraatje 18 ("de Put")',
 Tweede Korenstraatje 16 ("In den Vijghboom")', in: *Kroniek bouwhistorisch en archeologisch onderzoek 's-Hertogenbosch 1*, 's-Hertogenbosch 1997.
 Drunen, A.H. van & R. Glaudemans, 'Metamorfose van een huizenblok', in:
Bouwen en wonen in de schaduw van de Sint Jan, 's-Hertogenbosch 1997.
 Plasschaert, B.F., *Beknopt Practisch Leerboek der Burgerlijke en Water-Bouwkunde*, Deel 1, Arnhem 1885.
 Sirag, M., *Burgerlijke Bouwkunde*, eerste deel, Meppel 1916.
 Zantkuijl, H.J., *Bouwen in Amsterdam*, Amsterdam 1997.

Overzichtstabel

	Adres	Locatie	Balk-laag	(Dendro) datering	Verloren lip	Zonder lip	Patroon
1	Hinthamerstraat 184	voor- en achterhuis	Z(older)	1438	X		recht
2	Vughterstraat 9-11	voorhuis	1V(erd.)	1466	X		recht
3	Kruisstraat 12-14	achterhuis	Z	XVB	X		recht
4	Vughterstraat 73	achterhuis	1V	XVB	X		onbek.
5	Postelstraat 30-32	voorhuis	1V	1502 ± 6	X		onbek.
6	Hinthamerstraat 163	voorhuis	Z	1543	X		recht
7	Hinthamerstraat 138	voorhuis	1V + Z	1546	X		taps
8	Vughterstraat 126-128	achterhuis	1V	1549 ± 6	X		taps
9	Kerkstraat 71 rechts	voorhuis	1V	1552 ± 2	X		taps
10	Vughterstraat 122-124	voorhuis	Z	1566 ± 6	X		recht
11	Hinthamerstraat 85-87	achterhuis	Z	1567		X	taps
12	Verwerstraat 22	achterhuis	1V	1593	X		recht
13	Tweede Korenstraatje 18	voor- en achterhuis	1V + Z	XVIIA		X	recht
14	Markt 1 midden	n.v.t.	1V	1670		X	onbek.
15	Markt 1 links	n.v.t.	1V	1670		X	onbek.

HET BEGIJNHOF TE BREDA

JOHN VEERMAN, ZELFSTANDIG BOUWHISTORICUS

In 1985 verwoestte een brand het pand Catharinastraat 87, in de oudste kern van Breda. Het complexe huis en zijn kavel grenzen aan de oostzijde van het Begijnhof (afb. 1 en 2). Voorafgaand aan herbouw werd bouwhistorisch en archeologisch onderzoek uitgevoerd.¹ Muren bleken te zijn gedeeld en structuren in de bodem suggereerden verbondenheid in de late middeleeuwen. In 2008 was bouwhistorisch onderzoek van Begijnenhuisje 75 mogelijk.² Het huisje deelt een scheidsmuur met Catharinastraat 87. Aan de oostkant van de muur waren rond 1990 twee met spitsbogen afgesloten nissen waargenomen, waarvan in ieder geval de zuidelijkste ooit open was. In de kleine kelder van nr. 75 vervolgden de gemeentearcheologen hun eerdere opgraving. Onderzoek van het zuidelijk aangrenzende voormalige washuis (nu grotendeels fietsenberging) en van huisje 77 bracht de andere kant van de twee spitsboognissen in beeld. Door de opdracht van de Stichting Het Begijnhof voor een integraal bouwhistorisch onderzoek kon er de afgelopen jaren heel wat aan het licht komen: nieuwe feiten en ideeën over oud materiaal.³

TUSSEN TWEE WERELDEN

Begijnen zijn vrouwen die ervoor hebben gekozen om in een besloten gemeenschap samen te leven. Het ontstaan van deze samenlevingsvorm ligt in de late 12de eeuw, een periode waarin op sociaal-maatschappelijk en religieus terrein behoefte bestond aan dergelijke verbintenissen. Een begijnhof

¹ Het bouwhistorisch onderzoek is indertijd uitgevoerd door Dick Zweers, wiens rapport in 1990 verscheen. Het archeologisch onderzoek werd verricht door de Gemeente Breda. In 1991 verdiepten Taco Hermans en Jan Kamphuis zich in het aangrenzende Catharinastraat 85, rond 1540 door het Begijnhof gebouwd.

² Dröge Bureau voor Bouwhistorie kreeg de opdracht. Ik was daar indertijd werkzaam en voerde het onderzoek uit.

‘Bouwhistorische’ literatuur bleef beperkt tot enkele boekjes voor het brede publiek alsmede tot opsommingen in overzichtsliteratuur. Daarin is soms de gemeenplaats aan te treffen dat de geschiedenis bekend is. Het boekje van J.M.F. IJsseling, *Het Begijnhof te Breda*, Breda 1980, is een nog altijd lezenswaardige inleiding tot de geschiedenis.

³ Opgedragen aan Veerman Bouwhistorie. In 2017 zal er een bouwhistorische monografie over het Begijnhof verschijnen, 750 jaar na de grondschenking door Hendrik V, Heer van Schoten en Breda.

Afb. 1: Luchtfoto van het Begijnhof en het park Valkenberg tot aan het kasteel, vanuit het zuiden. Het middeleeuwse Begijnhof lag bij het stenen plein en het vierkante Blokhuis. (foto Bing Maps, 2010)

is geen klooster, de banden zijn er losser, de hiërarchie is minder strikt. Je kunt er eventueel weer uit en houdt je bezittingen, maar dient je wel te committeren aan de regels van het hof, de meesteressen te gehoorzamen, de liturgische plichten in acht te nemen en er is een systeem van noviciaat en professie. Nadat 'Rome' begin 13de eeuw zijn weerstand tegen de beweging had overwonnen, begonnen de begijnen – die voordien vaak solitair leefden – conventen te stichten.⁴ Ine Roozen typeert hen in haar boekje over het Bredase Begijnhof treffend als levend tussen klooster en wereld.⁵

⁴ *De Kerk* had het omstreeks 1200 moeilijk met vernieuwende religieuze bewegingen, maar paus Innocentius III besloot in 1216 het begijnenwezen te accepteren.

⁵ I. Roozen, *Vrijheid in gebondenheid*, Breda 2013, p.14: '...voor wie een monastiek leven net een brug te ver was...'

Afb. 2: Plattegrond van het Begijnhof op begane-grondniveau. (tekening Arts Restauratie Advies, 2005)

DE HEREN VAN BRED A

In Breda bestond al vroeg een relatie met de plaatselijke heersers. Toen Hendrik V, heer van Schoten en Breda, in 1267 het Begijnhof de grond schonk waarop de begijnen al woonden, werd in feite een traditie geformaliseerd.⁶ Die grond lag vlakbij het kasteel, aan de noordrand van het stadje. Bijna gelijktijdig ontfermde de bisschop van Luik zich over de gemeenschap. Er mochten onder andere een kapel en een kerkhof komen. De band met de Heren van Breda bleef, ook gedurende de Tachtigjarige Oorlog en erna, toen bisschoppen en pausen in de Noordelijke Nederlanden niets meer te vertellen hadden over vroegere rooms-katholieke instellingen. Het geslacht Oranje-Nassau, waaruit sinds de 16de eeuw de Heren voortkwamen, zorgde zelfs voor bescherming als de nood hoog werd.

Een belangrijke periode brak aan voor de stad en het Begijnhof toen Heer Hendrik III van Nassau (1483-1538) besloot om zijn politieke status – hovingeling aan het Bourgondische hof, lid van de Orde van het Gulden Vlies, vertrouweling van Karel V – in Breda zichtbaar te maken. Het oude kasteel diende een renaissance-paleis te worden.

De knellende middeleeuwse omwalling van de stad moest veel ruimer worden uitgelegd, gemodelleerd naar de nieuwste Italiaanse inzichten. Voor Hendriks vestingwerken én voor zijn paleis met tuinen lag het Begijnhof in de weg. De onderhandelingen met de begijnen over de verplaatsing van hun hof begonnen in 1527. De begijnen waren taaie onderhandelingspartners; het zou jaren duren. Intussen erfde Hendriks zoon René van Chalon (1519-1544) van moederszijde in 1530 het prinsdom Orange en enkele andere lucratieve goederen.⁷ Het extra prestige en kapitaal

⁶ Een veel gelezen stichtingsjaar voor het Bredase Begijnhof is 1240, maar dat is veeleer legendarisch en overgeschreven dan aangetoond. De waarheid zal in de buurt liggen.

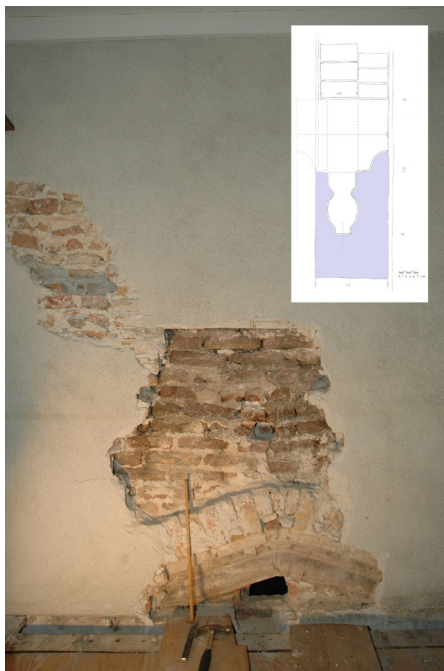
⁷ Claudia van Chalon (1498-1521). René stierf overigens op het slagveld onder het vaandel van Karel V.

Dit is niet de plaats voor een uitgebreide genealogie van de Bredase Heren. Feit is, dat zij in de 14de, 15de en 16de eeuw door uitgekiende huwelijkspolitiek steeds vermogender en aanzienlijker werden. Het Huis Nassau bereikte Breda door het huwelijk in 1403 van Jo-

wakkerden Hendriks bouwlust aan. Dat een groot deel van de stad in 1534 afbrandde, bood eerder een kans dan een probleem: Breda *moest* wel veranderen in een moderne stad.

VERPLAATSING NAAR EEN OPGEGEVEN KLOOSTER

Bij Heer Hendriks derde voorstel waren de voor- en nadelen blijkbaar in balans.⁸ In 1531 stemden de begijnen in met verhuizen. De nieuwe locatie bevond zich amper 100 m verderop. Hendriks overgrootmoeder Johanna van Polanen (1392-1445) had er een stuk grond bestemd voor een klooster, waarvan de bouw omstreeks 1440 daadwerkelijk in gang was gezet. Bij de dood van Vrouwe Johanna was de aan St. Wendelinus gewijde kapel gereed en waren enkele aangrenzende vleugels in aanbouw. Johanna's zoon, Heer van Breda Jan IV (1410-1475) zette het project spoedig stop.⁹ De Wendelinuskapel aan de Catharinastraat diende sindsdien als privékapel. Wat gerealiseerd was van de kloostergebouwen werd opgenomen in omliggende complexen. Zo werden de belangrijkste vleugels, ten noordoosten van de kapel, onderdeel van een brouwerij. De weduwe van Jan IV, Maria van Loon, liet rond 1490 de vleugel evenwijdig aan de kapel tot woningen verbouwen. De begijnen kregen dus de Wendelinuskapel en het terrein daarachter. Het was aanzienlijk kleiner dan hun oude hof. Daarom zal Hendrik het gebruik van dienstgebouwen in het Valkenbergdomein bij de deal hebben gedaan; vlakbij het kasteel en het oude B stond tot voor kort het vrijstaande, relatief comfortabele *heerlijk* Huis Valkenberg.

Afb. 3: De 'derde boog', die boven de Droogzoldervloer uitsteekt. Inzet: geschetste doorsnede van het profiel uit gepleisterde bakstenen. (foto auteur, 2011)

hanna van Polanen (vooral geld) met Engelbrecht I (vooral status).

⁸ Gerard Otten, onderzoeker aan het Bureau Cultureel Erfgoed van de gemeente Breda, waarschuwde dat de drie varianten nogal eens door elkaar zijn gehaald, o.a. met het oog op geboden en privileges.

⁹ Jan was de zoon van Johanna en Engelbrecht I van Nassau (ca.1370/80-1442). Deze Jan IV moet niet worden verward met de gelijknamige en gelijktijdig levende hertog van Brabant.

Afb. 4: Een kapspant van vroegmodern eikenhout op een 'onderslag' van secundair verwerkt 18de- en 19de-eeuws hout, Droogzolder zuidvleugel. (foto auteur, 2009)

Zoals vermeld, is rond 1990 middeleeuws muurwerk met daarin twee spitsbogen waargenomen. Bij de zuidelijke spitsboog zijn gewelfaanzetten behouden die duiden op een ribgewelf, net op het tegenwoordige perceel van Catharinastraat 87, dus tegen de oostgrens van het Begijnhof. Restanten van afwerkingslagen geven aan dat de kloostergebouwen hier *toch* enige tijd gefunctioneerd moeten hebben. Ook enkele opgegraven funderingen en andere bodemsporen maakten duidelijk dat van het klooster meer dan alleen de kapel behouden is gebleven. Met veel enthousiasme en fantasie werd een vierkante pandhof met omlopende kloostergang op papier gereconstrueerd, die het middenterrein van de 16de-eeuwse Begijnhofcarré zou hebben overgestoken. Recentelijk konden we deze veronderstelling onderzoeken, door de bogenmuur aan de Begijnhofzijde via ontleisteren zichtbaar te maken en te documenteren. De zuidelijke boog moet aanvankelijk open zijn geweest, bij de tweede boog is dat niet zeker; het lijkt van oorsprong toch een nis. Bovendien bleek haaks op de noordkant van de tweede boog 15de-eeuws metselwerk aan te sluiten, nu onderdeel van een scheidingswand, wat ernstig te denken

geeft over de gereconstrueerde kloostergang. In de kelder van huisje 75 legden de gemeentelijke archeologen de *footprint* bloot van de pijler waarop een volgende boog zou zijn geland.¹⁰

Over een andere boog, zo'n 20 m verderop, reppen de verslagen van de bouwvergaderingen uit 1975. Het gaat daarin over een 'gotiserende' boog, aangetroffen in de muur tussen huisjes 79 en 81. Ofschoon deze zou zijn gedocumenteerd door 'monumenten zorg' is er in de archieven niets van teruggevonden. Met de positie en grootte van de zuidelijkste van de twee bekende bogen als referentie is gezocht naar die 'derde boog'. De top werd bij weggappen van de jaren-zeventigpleister spoedig gevonden, recht tegenover

¹⁰ We vinden in de omgeving zeer weinig afbraakmateriaal van het klooster – noch in de bodem, noch in de bestaande muren.

Afb. 5: De westelijke gevelwand van het 16de-eeuwse deel van het Begijnhof, gezien vanaf het bleekveld. Rechts de Catharinakerk uit 1835-'38. (foto auteur, 2013)

de 'eerste' aan de andere kant van de Droogzolder (afb. 3). Ook de derde boog was aanvankelijk open; hij was onderdeel van een ruimte die in westelijke richting doorliep. De dichtzetting bevatte zowel 16de- als 19de-eeuws materiaal. De boog zelf bleek geconstrueerd uit geprofileerde bakstenen. De lichtgrijze kalklagen daarop moesten natuursteen suggereren. De afwerking is enkele keren verversed, wat erop wijst dat de vleugel die evenwijdig aan de kapel ligt, in de 'kloostertijd' kort na 1440 in gebruik is geweest. In de zijmuren is tevergeefs gezocht naar gewelfaanzetten. De maten van de spitsboog (en van zijn pendant bijna 20 m verderop), ca. 4,20 m hoog en met een dagmaat van ruim 4,00 m, zijn moeilijk te verenigen met een bescheiden kloostergang, zoals gereconstrueerd. Meer plausibel is dat we met een monumentale zaalbouw te maken hebben. Daarbij komt dat de vleugel 2,5 tot 3 m van de voormalige Wendelinuskapel verwijderd ligt. Er zijn, voor zover mij bekend, geen middeleeuwse pandhoven met een dergelijke opzet.¹¹

¹¹ Oktober 2012 is het bleekveld van de oudste hof archeologisch onderzocht. Een noordelijke begrenzing van het 15de-eeuwse carré is wel degelijk uitgezet. De grondsporen maken evenwel geenszins zeker dat er een kloostergang is voorzien. Ondergetekende heeft ter plaatse meegekeken en -gedacht, maar wacht op de definitieve rapportage van de gemeentelijke archeologen.

Afb. 6: Overzicht, met in het midden het intrigerende grote huis nr. 27. (foto auteur, 2012)

VAN INFIRMERIE TOT KAPEL

Vanouds beschikte het Begijnhof over een infirmerie.¹² De bronnen wijzen erop dat die in de vroege periode in de zuidvleugel gevestigd was. Nadat Breda in 1590 in Spaanse handen kwam, moesten de begijnen de Wendelinuskapel opgeven – die werd Waalse Kerk. In de zuidvleugel werd een schuil- of noodkapel ingericht, mogelijk nog gecombineerd met de infirmerie. De zowel hechte als complexe relatie met de Wendelinuskapel / Waalse Kerk bleef altijd bestaan.¹³ Niettemin was het na de Vrede van Munster (1648) definitief dat de begijnen elders moesten kerken; de reeds provisorisch aangepaste infirmerievleugel werd

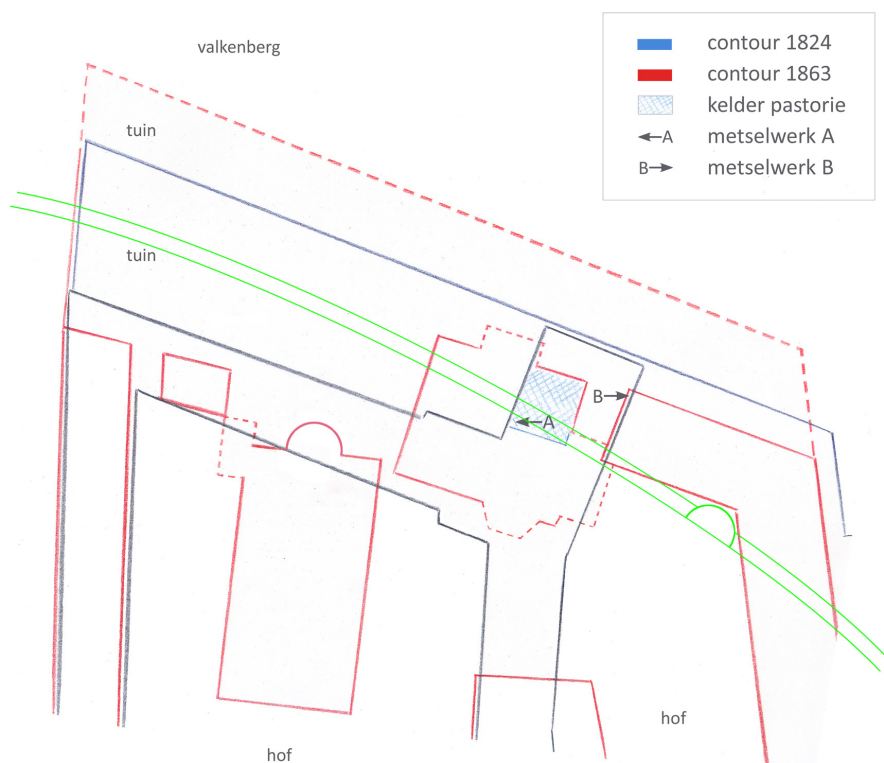
verbouwd tot kapel. Deze deed dienst tot 1838, toen de nieuwe Catharinakerk gewijd werd en in de zuidvleugel drie begijnenhuisjes kwamen.

In de oostmuur van de vleugel, binnen het huidige huisje 77, werd bij het bouwhistorisch onderzoek een hoge nis aangetroffen, dichtgemetseld en in het muurvlak geëgaliseerd. De nis bleek links ingehakt in bestaand werk en rechts geleidelijk voor het bestaande werk uitgemetseld – vermoedelijk om in de plattegrond een rechte hoek te maken. De nis is afgesloten met een spiegelboog, opnieuw deels in het oude metselwerk gehakt en deels met steenklompjes en mortel gemodelleerd. De pleisterlagen zijn overwegend grauwwit, enigszins beroet door een latere, weer weggehaakte schoorsteen. Rudimentair zijn binnen de top van de nis gebogen strepen in een ossenbloedkleur bewaard. Het lijkt vrijwel zeker dat hiermee een altaarnis uit circa 1648/1650 in het zicht is. De top ligt ongeveer 4,5 m boven het maaiveld. Bij een kerkruimte met een grondvlak van 4,5 x 20 m duidt dat op een forse altaaropbouw.¹⁴

¹² Een vleugel waarin zieken en hulpbehoevenden hun plek vonden. Uit 16de-eeuwse Begijnhofarchiefstukken blijkt dat het voorkwam dat bejaarde begijnen er hun laatste dagen sleten.

¹³ Er waren steeds 'gedoogconstructies', zoals tot in de 19de eeuw inzake het begraven. In de periode 1625-37 konden de begijnen weer beschikken over hun voormalige Wendelinuskerk.

¹⁴ Hoewel het interieur van de schuilkerk omstreeks 1838 verdween, is er op grond van het bouwhistorisch onderzoek meer te zeggen over de schuilkerk. Dat zou hier echter te veel ruimte vergen.

Afb. 7: Schema van het noordelijke deel: de bestaande contouren over die van de Kadastrale Minuut uit 1824 en het tracé van de 14de-eeuwse stadsmuur met muurtoren. (tekening auteur, 2014)

HERGEBRUIK VAN MATERIAAL, TRANSFORMATIE VAN GEBOUWEN

Onderdeel van de verhuisovereenkomst met Heer Hendrik III was dat de begijnen bouw materiaal mochten meenemen en hergebruiken. Het oude Begijnhof was in de vroege 16de eeuw flink gerenoveerd en uitgebreid, onder andere met een nieuwe kerk.¹⁵ Nu is het een 'bouwhistorisch probleem' dat op het nieuwe Begijnhof nauwelijks materiaal wordt aangetroffen dat tot het oude kan worden herleid. Mogelijk stamt een enkele moerbalk nog van voor de jaren 1530, maar een groot deel van de vloerconstructies is bij de jongste restauratie (1970-1980) vervangen. Kapconstructies werden al in de late 19de eeuw vrijwel geheel vernieuwd (afb. 4).¹⁶ De oudste bakstenen in de twee 16de-eeuwse

¹⁵ De Heer van Breda zal er geen bezwaar tegen hebben gehad dat de begijnen hun oude hof zelf opruimden.

¹⁶ Bij de verhoging van de huisjes in de jaren 1780 heeft men vermoedelijk veel oud hout ver-

Afb. 8: Muurwerk aan de parkzijde, op de noordwesthoek van het Begijnhof. Het metselwerk in koppen oftewel patijs verband is uitgevoerd met stenen uit de middeleeuwse stadsmuur, vermoedelijk halverwege de 19de eeuw. (foto auteur, 2014)

voorgevelwanden, zijn handvormstenen van het formaat 19/20 x 9,5/10 x 4,5/5 cm.¹⁷ Dit was in Breda rond 1530 courant.¹⁸

In de zomer van 1535 verhuisden de dertig begijnen in kleine groepen, steeds na oplevering van enkele huisjes (afb. 5).¹⁹ Na elke verhuizing konden er oude huisjes worden afgebroken. Hadden de begijnen willen nieuw-bouwen met afkomend materiaal, dan zou dat de bouwstroom sterk gehinderd kunnen hebben. Slimmer was, ook prijstechnisch, om de aannemers al het afkomend materiaal te geven. Aan de andere kant: sloopmateriaal kan in funderingen en tussenmuren opgesloten zitten. Daarvan is nog weinig gebleken, afgezien van wat grote baksteenkoppen in keldermuren.

Behalve de getransformeerde zuidelijke kloostervleugel werden ten minste twee andere gebouwen in het 16de-eeuwse complex opgenomen. Een intrigerende puzzel biedt huis nr. 27, veruit het grootste van het Begijnhof (afb. 6). Dit huis heeft een opgetilde begane grond die volledig onderkelderd is. Van het onderhuis is het linkerdeel duidelijk het oudst. Het bezit een kruisgraatgewelf met een diepte van anderhalf vak; het gewelf wordt afgesneden door de achtergevel. In die gevel zit een strakke bouwnaad

die samenvalt met de rechter begrenzing van de kelderruimte. Het gebouw

werkt. Indien dat zo is, is het niet verwonderlijk dat de kappen een eeuw later – bijvoorbeeld omdat ze bouwvallig waren – bijna geheel zijn vervangen.

Vooralsnog kon één houtmonster van de Droogzolder/zuidvleugel worden gedateerd. De dekbalk van het derde spant leverde 1490 +/- 10 jaar (monsternamen door de auteur, analyse door dhr. en mevr. Heußner te Berlijn). Ander bereikbaar hout bleek te grofdradig. Rond 1490 liet Vrouwe van Breda Maria van Loon in de zuidvleugel enkele woningen bouwen. Voor verdergaande conclusies is het te vroeg. Sinds de Droogzolder is opgeruimd zijn meer (veelbelovende) balken bereikbaar.

¹⁷ Er zijn veel muurdammen gewijzigd, de verdiepingen zijn sowieso jonger dan 16de-eeuws.

¹⁸ De formaten zijn in de 15de eeuw al relatief klein, met rond het midden van die eeuw strekken van gemiddeld 21 à 23 cm.

¹⁹ G.C.A. Juten, *Cartularium van het Begijnhof te Breda*, regest 216, 4 juli 1535, pp.188-189. De dertig begijnen werden waarschijnlijk over 15 huisjes verdeeld: twee per woning, enkele keren drie. Het proces zal de gemeenschap nauwelijks verbrokken hebben, omdat de twee hoven zo dicht bij elkaar lagen.

lijkt verder te ‘willen doorlopen’ in het park. Daar liggen archeologische aanwijzingen voor laatmiddeleeuwse bebouwing.²⁰ Dit thema wordt momenteel verder uitgediept. Het huis is zonder twijfel verhoogd. Het regelmatige metselwerk in kruisverband kan grofweg eind 16de-, begin 17de-eeuws gedateerd worden, al ontbreken bijvoorbeeld oorspronkelijke vensteropeningen. Twee trekbalken onder de kapconstructie leverden dateringen: ‘na 1606’ en ‘omstreeks 1631’.²¹ Archiefstukken uit 1627 gaan over de stichting van een convent voor vijf minvermogende meisjes, maar het adres is niet vermeld. Begijnhof 27 wordt traditioneel aangeduid als het *Novicenhuis*. Ook in dit opzicht is het huisonderzoek onderweg en veelbelovend.

Een ander hergebruikt gebouw is één van de muurtorens. De 14de-eeuwse stadsgracht of -vest en de aangrenzende stadsmuur met torens werd door Hendrik III grotendeels afgebroken. Echter, achter het Begijnhof bleef een gedeelte van de muur staan en behield de stadsgracht water.²² Rond het midden van de 16de eeuw noteerden de begijnen uitgaven voor hun brouwerij. Deze was tot ruim in de 17de eeuw gevestigd in de meest nabije muurtoren, die iets buiten het Begijnhof stond. Door gecombineerd bouwhistorisch en archeologisch onderzoek is het tracé van de stadsmuur door het noordelijkste stuk Begijnhof te volgen. De gebouwen die het vroegere talud tussen de gracht en de muur kruisen vertonen een ‘duiklijn’, in de vorm van verzakkingen in noordelijke richting (afb. 7). Onlangs kwam die duiklijn

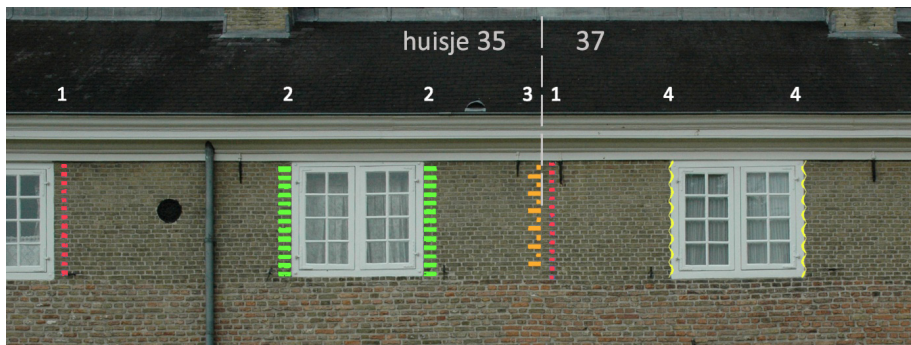

Afb. 9: De 16de-eeuwse daken waren steiler dan de huidige, ongeveer 60 graden tegen ongeveer 45 graden. (foto auteur, 2013)

²⁰ Het park Valkenberg werd laat in de 19de eeuw opnieuw aangelegd. Het gebouw van het Arrondissementsgerecht, dat aan het Begijnhof grensde, maakte plaats voor de parktoegang aan stadszijde. Het gerechtsgebouw bevatte een veel oudere kern, vermoedelijk 15de- en 16de-eeuws. Op het achterterrein heeft nog oudere bebouwing gestaan, op een lijn met begijnenhuis 27.

²¹ Opnieuw een samenwerking met dhr. en mevr. Heußner.

²² Tot in het midden van de 19de eeuw, zie verderop over de activiteiten van pastoor Van Zon.

Afb. 10: Detailopname van metselwerk in de westelijke vleugel. Er zijn uiteenlopende hoekoplossingen in verscheidene soorten, maten en kleuren baksteen. 1. klezoren in de koppenlaag; 2. driekezoren in de strekkenlaag; 3. beide, om en om in de strekkenlaag; 4. ingehakte dagkant. (foto auteur, 2012)

in het zicht in de kelder van de Pastorie, bij onderzoek naar de oorzaak van een hardnekkig vochtprobleem.²³ De muurtoren is door grondradaronderzoek getraceerd in de noordoostelijke oksel van het 19de-eeuwse Kleine Hof. Dat direct ernaast een deur en een venster scheve dorpels hebben is niet verwonderlijk.

In de muur aan de westzijde van de pastorietuin ziet men aan de parkzijde enkele vierkante meters metselwerk in patijts verband (afb. 8).²⁴ Het bestaat uit baksteenkoppen met 'middeleeuwse' formaten van gemiddeld 12x6 cm, soms gesinterd of verglaasd. Een restant van de stadsmuur die op deze plek stond is het niet, maar wel is het vrijwel zeker afbraakmateriaal van die muur, midden 19de eeuw hergebruikt.

'EENDRACHTIG' VERHOGEN VAN DE HUISJES

Bij de oudste huisjes bestaat het metselwerk van de voorgevels en van parkgevels op de begane grond uit ander metselwerk dan op de verdieping; er is een faseverschil. De begijnenhuisjes delen per vleugel een dwars zadeldak. De kapconstructie van elk huisje bevat twee A-spantjes en gordingen die opliggen in tot de nok doorlopende scheidingsmuren. Tijdens de restauratie van ca. 1970-1980 werd al vastgesteld dat de scheidingsmuren een oudere daklijn bevatten, soms inclusief vlechtingen (afb. 9). Wanneer de lijnen worden doorgetrokken, komt men ongeveer uit op de scheiding tussen

²³ Hierbij bleek dat men rond 1850 bij de aanleg van de kelder van de Pastorie te kampen had met grondverplaatsingen. Sterker: de rond 1975 aangebrachte gemetselde klampen zijn alweer gescheurd door de instabiele bodem die nog altijd in de richting van de gedempte stadsvest schuift.

²⁴ De tuinmuur gaat over in de achtermuur van een 19de-eeuwse aanbouw.

het onderste en bovenste gevelmetselwerk.²⁵ De nok is op zijn oude hoogte gebleven, hetgeen inhoudt dat de zolders aanvankelijk zeer hoog waren. Gezien de bouwsporen in de scheidingsmuren had elk huisje zijn eigen zolder; er bestond geen open doorgaande ruimte. Toon Smits vond steekproefsgewijs in de archiefstukken meer achtergronden.²⁶ Tussen 1781 en 1789 zijn de huisjes verhoogd. Voorzichtig suggereerde Smits dat dit huisje voor huisje gebeurde. Aarzeling is echter niet nodig, want aan zowel de hof- als de parkzijde is zichtbaar dat er uiteenlopende partijen baksteen zijn gebruikt. Daarnaast kan de uitvoering wezenlijk verschillen (afb. 10). De conclusie moet zijn dat de begijnen (de hoofdbewoonster was meestal de eigenares) hun huizen min of meer tegelijkertijd ophoogden. Zij lieten dat op een zelfgekozen wijze door een eigen aannemer uitvoeren. De daken werden gewijzigd, met behoud van de nokhoogte. Zodra de *Manualen van de meesteres* geheel zijn doorgewerkt hebben we antwoord op de vraag of de begijnen daartoe verplicht werden of vooral elkaar beïnvloedden.²⁷

PASTOOR VAN ZON WIL EEN NIEUW BEGIN

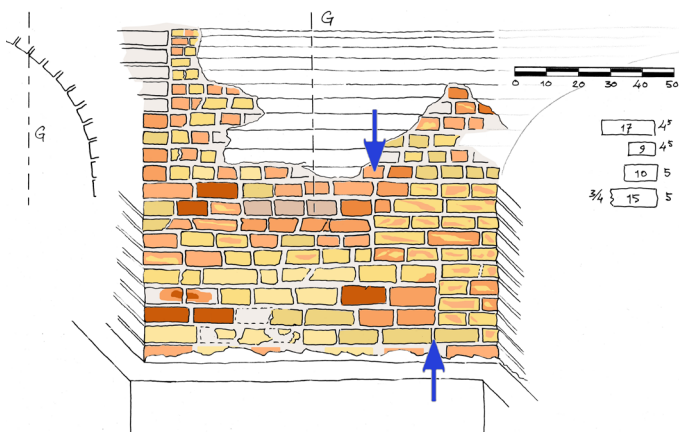
Hier kan niet diep worden ingegaan op de sociaal-economische, demografische, religieuze, politieke factoren waarmee het Begijnhof door de eeuwen te maken had. In elk geval: na een wat luwe, schrale periode verscheen een leidsman met grootse plannen: Willem van Zon, pastoor van 1825 tot 1859. Omdat het Begijnhof een zelfstandige parochie was, had het een eigen pastoor. Vanaf de late 17de eeuw woonde die daadwerkelijk op het hof. Hij was de spirituele leider, maar de dagelijkse leiding bleef in de handen van de meesteressen die de begijnen uit hun midden kozen. Van Zon lijkt de verhoudingen anders te hebben uitgelegd. Zijn parochie was zijn domein en dat was verouderd, en behoefde een impuls. Terzijde blijft wat de pastoor aan institutionele en religieuze hervormingen doorvoerde; enkel de bouwkundige activiteiten worden hier beschreven.

Allereerst, in 1830, moest de toegangspoort worden vervangen. Of deze in slechte staat verkeerde weten we niet, maar Van Zon vond het gebouw te weinig aansprekend. Als prominent gezicht van het complex verrees

²⁵ W. Kramer, 'Het Begijnhof te Breda' in: tijdschrift *Monumenten*, juni 1980, pp.7-11. De getekende reconstructies zijn deels speculatief. De 17de-eeuwse Vlaamse gevels zijn niet aan te tonen. Bij de 18de-eeuwse situatie is de zoldervloer achterwege gelaten.

²⁶ A.A.J.N. Smits, 'De verbouwing van de huisjes op het Begijnhof' in *Engelbrecht van Nassau* [kwartaalblad Heemkundige Kring Breda] 2006/4, pp.155-158.

²⁷ Archief Begijnhof, inv.nr. 134: Manualen van de meesteres, 1781-1789. Het Begijnhof bezit een uitvoerig archief dat tot in de middeleeuwen teruggaat. Uiteraard verbreekt het beeld naarmate men verder terug gaat. Het archief is enkele jaren geleden in bewaring gegeven aan het Bredase Stadsarchief en gerestaureerd/geconserveerd en gedigitaliseerd. Daardoor is het in de laatste jaren nauwelijks raadpleegbaar geweest, maar sinds eind 2013 staat het online. Link via <http://www.begijnhofbreda.nl/archief%202.html>

Afb. 11: Documentatie van een keldermuur in de Pastorie (locatie bij 'A' op afb. 7). Er blijkt sprake van een staande tand met rechts metselwerk van het 17de-eeuwse Groot Achterhuis ('appelbloesems', 17/18x9x4,5/5 cm). Links een staalkaart van hergebruikte bakstenen, waarvan de grootste uit de 14de-eeuwse stadsmuur kunnen komen. (tekening auteur, 2014)

een classicistisch voorgebouw met fronton.²⁸ Het volgende project dat Van Zon ondernam was de nieuwe Catharinakerk, gebouwd tussen 1835 en 1836. De historische noordvleugel, met daarin nog altijd wat restanten van de middeleeuwse stadsmuur, moest worden geofferd. De instabiele ondergrond en de fundamenteën van de kerk leidden tot discussie met de ingenieurs van Waterstaat. Dat

ondertussen de 17de-eeuwse schuilkerk ontviid en ontmanteld werd, kwam de ijverige pastoor op reprimandes te staan. Van Zon pakte niettemin door. Hij bouwde grotendeels met eigen middelen, zodat het bisdom noch de hofmeesteres veel kon tegenwerpen.

Na de Catharinakerk volgden renovaties en nieuwbouwprojecten.²⁹ In de voormalige schuilkerk kwamen rond 1840 drie huisjes; een 16de-eeuws huisje aan de Catherinastraat werd gerenoveerd (1847); ter plekke van het 17de-eeuwse Groot Achterhuis verrees een Pastorie (1850, afb. 11); bijgebouwen kwamen in de plaats van de stadsmuur en de daaraan gebouwde huisjes (omstreeks 1853), enzovoort. In het *Liber Memorialis* weidde de pastoor trots uit over zijn vernieuwingen, tot aan de nieuwe riolering aan toe.³⁰ Wat hij precies afbraak blijft daar onvermeld, afgezien van een enkele klacht over de slechte staat van een gebouw. Van Zons opvolger pastoor Verdaasdonk (1859-1885) voltooide de projecten. Er kwamen pompen rond het bleekveld. Aan de oostkant van het Begijnhof werden in 1862 percelen aangekocht en bebouwd met de Nieuwe of Kleine Hof. Vrijwel tegelijkertijd werden oude huisjes

²⁸ Het werd in 1953 gesloopt. Inmiddels is het Begijnhof twee poortgebouwen verder: begin jaren 1980 verrees het bestaande poortgebouw.

²⁹ Het interieur van de Catharinakerk is omstreeks 1890 gerenoveerd naar plannen van het atelier van Pierre en Jos Cuypers, inclusief gebrandschilderde glazen.

³⁰ Archief Begijnhof, inv.nr. 34: *Liber Memorialis* 1825-1909.

gerenoveerd, waarbij een aantal gevels een pleisterlaag van portlandcement kreeg om littekens te verbergen.³¹

Van Zons daden wekken een tweeslachtig gevoel. Door zijn energie en dynamiek gaf de pastoor het Begijnhof een harde duw richting toekomst. Het nieuwe elan dat de rooms-katholieke kerk midden 19de eeuw in Noord-Brabant ontmoette werd op het Begijnhof in nieuwe gebouwen en een groeiende gemeenschap uitgedrukt. Toch zijn – zoals uit het *Liber Memorialis* blijkt – met trots binnen vier decennia veel historische relictten spoorloos uitgewist. Rond 1870 was de definitieve vorm van het Begijnhof, enkele aanbouwen daargelaten, bereikt (afb. 7).

BESLUIT: OPLEVEN EN NACHLEBEN

De houding van latere pastoors was min of meer vergelijkbaar met die van Willem van Zon, in zoverre dat zij het toekomstperspectief van het Begijnhof als een haast persoonlijke missie beschouwden. In de eerste decennia van de 20ste eeuw waren de betrekkingen met het bisdom Breda hecht. Binnen het Begijnhof werden bestuur en godsdienst strakker georganiseerd. Al met al baatte dat niet. Rond de Tweede Wereldoorlog begon de gemeenschap uit te sterven. De laatste Bredase begijn, zuster Frijters, overleed in 1990. De laatste pastoor, Ooms, verliet het Begijnhof in 1997. Ondertussen was het hof overgegaan in de handen van de Stichting Het Begijnhof (sinds 1969). In de jaren zeventig werd een ingrijpende ‘harde’ restauratie uitgevoerd. Getuige de documenten was die ook hard nodig. Tegenwoordig zijn de huisjes bewoond door ongehuwde vrouwen.

Zoals een dergelijk complex niet kan worden begrepen wanneer de ruimtelijke en functionele voorgeschiedenis buiten beschouwing blijven, zo is het intussen evident geworden dat we bouwhistorisch niet om de Waalse Kerk, voorheen de Wendelinuskapel, heen kunnen. De kerk heeft andere eigenaren en beheerders en dat maakt integratie in het onderzoek niet vanzelfsprekend. Wat ook sterk belemmerend werkt voor verder onderzoek, is de herhaaldelijk overgeschreven bewering dat de bouwgeschiedenis genoegzaam bekend is.³² Eén bouwfase rond 1440? Niet alleen mijn *gut feeling*, maar ook mijn ogen zeggen van niet.

³¹ Welke gebouwen dat precies waren is nog niet duidelijk, evenmin als het moment van het weer afkappen. De her en der zichtbare mechanische schade houdt er zeker verband mee. Omdat het Begijnhof tot in de 20ste eeuw een (zeer) gesloten karakter had, ontbreken vroege foto's die zouden kunnen helpen.

³² J.M.F. IJsseling (o.c., noot 2) en G. van den Eynde ('Oudheidkundig bodemonderzoek te Breda in de periode 1981-1984. Een kort overzicht' in: *Jaarboek de Oranjeboom* nr. 38 (1985) pp.191-213, m.n. p.195) stelden dat reeds in de vroege jaren tachtig. P. van der Pol ging onlangs van dezelfde veronderstelling uit (*Waalse kerk* Breda, Breda 2012, p.7: 'In 1438 wordt er al gebouwd. In al die tijd is het gebouw nauwelijks veranderd. Het interieur verandert uiteraard wel.'). Zijn boekje gaat dan ook nauwelijks over het gebouw.

AANKONDIGINGEN

28 juni 2014

Excursie Naamse steen in Maastricht en Thon (BE) georganiseerd door de Sectie Monumenten van het LGOG (Limburgs Geschiedkundig en Oudheidkundig Genootschap) met als onderwerp: 'De steenhoudersfamilie Absil'. Deze familie was afkomstig uit de omgeving van het Waalse dorpje Thon nabij Namen en vestigde zich in de achttiende eeuw in Maastricht. In die tijd vond er een grote 'versteningsgolf' in deze stad plaats, waarbij vakwerkhuisen werden vervangen door stenen huizen. De familie Absil kapte de Naamse steen voor de gevels: venster- en deuromlijstingen en andere architectonische details. Een bekend project van hun hand vormen de zuilen en het fronton van de Tweede Minderbroederskerk in Maastricht. De toegepaste steen was afkomstig uit een groeve nabij het dorpje Thon, van waar de familie afkomstig was. De excursie begint 's ochtends in Maastricht in de O.L.Vrouwebasiliek en bestaat uit een inleiding over de steenhoudersfamilie Absil door historicus dr. Régis de la Haye, gevolgd door de bezichtiging van de fraai gebeeldhouwde grafsteen van Gerard Absil (1765) in de kruisgang van de O.L.Vrouwebasiliek. Aansluitend is er een rondwandeling langs panden waar Naamse steen is toegepast en die een relatie hadden met de familie Absil. Na de lunch volgt er een busexcursie naar de groeve van Gorre bij Thon in België, waar er een toelichting op het steenhouwen wordt gegeven door de Waalse natuursteendeskundige Francis Tourneur en waar ook een demonstratie steenkappen gegeven zal worden. Na een afsluitend drankje gaat de tocht terug naar Maastricht.

Bij de excursie geldt een maximum van 50 deelnemers. Voor niet-leden van de Sectie Monumenten wordt een bijdrage van € 47,50 gevraagd (incl. lunch en busvervoer). Aanmelden kan via de penningmeester, dhr. W. Jenniskens: w.jenniskens1@hetnet.nl

Meer inhoudelijke informatie over de excursie kunt u opvragen bij Birgit Dukers (birgit.dukers@buro4.nl). Website LGOG: www.lgog.nl

De informatie is ook na te lezen op de website van de SBN: www.bouwhistorie.nl

19 september 2014

Platform Bouwhistorie en Interieur. Programma volgt op website.

29 september – 3 oktober 2014

Jahrestagung van de Arbeitskreis für Hausforschung in Basel – CH, thema: ‘Alles Fassade?’

www.arbeitskreisfuerhausforschung.de

Herst 2014

Donateursdag Schiedam. Datum, Locatie en programma komen op de website.

30 oktober 2014

Stadsarcheologie (NOA) en bouwhistorie. Programma volgt op website.

12 december 2014

Platform/Studiedag samen met de RCE: ‘Wonen en Huizen’. Programma volgt op website.

SIGNALERING

Erfgoed Leiden en Omstreken is bijzonder actief. Recent is door bestuurders van grote monumentengemeenten het Bestuurlijk Platform Erfgoedgemeenten opgericht in de historische Meelfabriek in Leiden. Doel van dit platform is om het (lokale) erfgoedbeleid bestuurlijk goed te vertegenwoordigen in landelijke ontwikkelingen. OCW-minister Jet Bussemaker ziet dit platform als een interessante gesprekspartner voor thema's die spelen op het erfgoedvlak. De locatie was niet toevallig gekozen: de Meelfabriek, een rijksmonument in ontwikkeling, staat symbool voor de vele kansen en uitdagingen in erfgoedland. Meer informatie op:

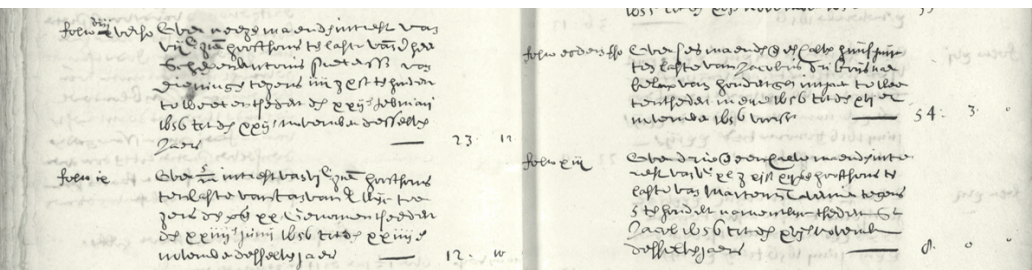
<http://erfgoed.leiden.nl/organisatie/nieuwsarchief/news-single/artikel/gemeenten-brengen-erfgoed-op-hoger-niveau/3503/>

Erfgoed Leiden en Omstreken liet het daar niet bij. Er is een nieuw project gestart met vrijwilligers om notarisarchieven te ontsluiten in: '80.000 minuten' op:

www.velehanden.nl

Zij koppelen gescande notariële akten direct aan namen; het werk wordt beloond met gratis afbeeldingen uit de collectie. Meer informatie op;

<http://www.archiefleiden.nl/component/content/article/3-nieuws/306-start-nieuw-vrijwilligersproject-80000-minuten>

BOEKPRESENTATIES BIJ DE RCE

De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) is in 2000 gestart met het subsidiëren van de restauraties van 24 grote monumentale objecten, ook wel de ‘Kanjeprojecten’ genoemd. Om de waardevolle informatie, die door bijgaand onderzoek en inventarisatie zijn verkregen, te bestendigen heeft de RCE zowel per pand onderzoek laten uitvoeren als opdracht gegeven voor een aantal themastudies. In totaal zijn er in dit kader tien publicaties verschenen. Ter afsluiting van de 24 kanjerprojecten presenteerde de RCE in samenwerking met Stichting Boei op 7 november jl. twee thematische studies, namelijk:

Karel Loeff: *Industrieel erfgoed, van buitenbeentje in de monumentenzorg naar boegbeeld van de erfgoedzorg.*

Ronald Stenvert: *Kerkkappen in Nederland 1800-1970.*

Peter Nijhof heette namens RCE en Stichting Boei de aanwezigen welkom en stelde de vraag welke overeenkomst er zou kunnen bestaan tussen industrieel erfgoed en kerken. In eerste instantie lijkt de overeenkomst te zijn dat beide onderwerpen cultureel erfgoed betreffen. Echter, door de afname van kerkangers komen steeds meer kerken leeg te staan, sloop dreigt en herbestemming blijkt veelal een moeizaam traject. Fabrieksgebouwen kampen sinds de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw al met leegstand en worden inmiddels veelvuldig herbestemd. Wat kunnen we leren van het herbestemmen van fabrieksgebouwen en hoe kunnen we deze kennis benutten ten behoeve van leegstaande kerken? Arno Boon reageerde hier later in de middag op door aan te geven dat de ervaring heeft geleerd dat fabrieken van niemand zijn en kerken van iedereen. Bij herbestemmingstrajecten van kerken speelt emotie namelijk een grote rol. Het verschil tussen wel of geen emotie bij industrieel erfgoed geeft Peter Loeff in zijn boekpresentatie weer door de algemeen heersende associatie met een fabriek te geven: fabrieken moesten in de jaren zestig uit de binnensteden verdwijnen, ze waren niet mooi, ze stonken en waren niet fris. De poort van de fabriek

was voor veel mensen letterlijk de grens tussen werken en vrije tijd. De associatie met een kerk is van oudsher heel anders. Dit maakt dat bij het herbestemmen van een kerk meer betrokkenheid van de mensen in de buurt bestaat. Daarbij komt ook dat de leegstand van kerken met name een vraagstuk van deze eeuw betreft en die van fabrieken al dateert uit de vorige eeuw.

Vervolgens kwamen de twee auteurs aan het woord. Loeff gaf in zijn lezing aan dat er in de jaren zeventig veel sloopplannen waren voor industrieel erfgoed. De Rijksdienst is toen begonnen met typologieën op te stellen op basis van het productieproces. De Van Nelle fabriek en de Westergasfabriek zijn goede voorbeelden van cultuurbehoud door herbestemming. Stenvert vat de uitkomsten van zijn studie samen, en benoemde een verdeling in categorieën en een overzicht van ontwikkelingen binnen de nog bestaande kerkkappen.

Een opvallend aspect daarbij bleek dat de vorm van kapruimte gedurende de decennia vervormt, van hoge hoed, via platte pet tot de strak sluitende muts. Inzicht in grootte, constructies, materiaalverbruik en categorieën is volgens Stenvert van belang bij de herontwikkeling van kerken. Door meer kennis te verwerven over de verschillende facetten van ons cultureel erfgoed zal het proces van herbestemmen steeds inzichtelijker worden. Hierdoor zal herbestemmen niet meer als een probleem maar als een waardevolle toevoeging worden gezien.

Dirk Baalman, directeur van Het Oversticht, gaf als laatste spreker op deze middag zijn visie over hoe het monumentale erfgoed er in Nederland voor staat en welke boodschap het Rijk afgeeft met haar beleid. Een vaak gehoorde reactie is 'maak mijn gebouw alstublieft geen monument, dan kan ik er niets meer mee!' Als dit het geval is dan heeft het monumentenbeleid toch niet bereikt waarvoor het is bedoeld en dient, volgens Baalman, het medicijn opnieuw worden toegediend ofwel *iteretur decoctum*. Dit hangt volgens hem samen met het goed definiëren van de waarden. Het bepalen van waarden in overleg met de mensen die betrokken zijn, door goed te luisteren en transparant te zijn over de uiteindelijke waardebeoordeling en waar bewegingsruimte zit voor mogelijke transformatie. De drie vragen, die hierbij altijd in één volgorde gesteld dienen te worden, zijn: Wat is dit? Wat kunnen (en willen) we ermee? Hoe gaan we dit bereiken? Het goed definiëren van de waarden houdt volgens Baalman een investering in de toekomst in.

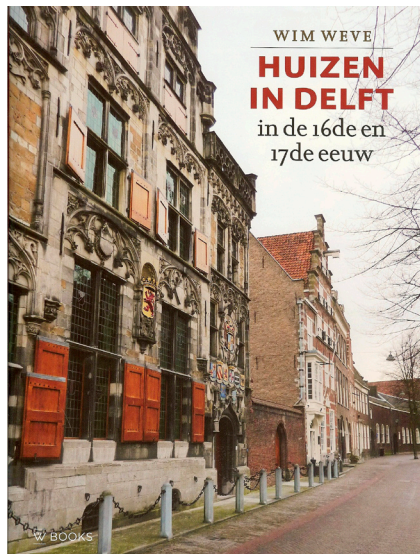
WR

WIM WEVE, *HUIZEN IN DELFT IN DE 16DE EN 17DE EEUW*, W-BOOKS, ZWOLLE 2013, ISBN 978-90-6630-338-6

Het gebeurt niet vaak dat er een boek verschijnt alleen over de huizen in één bepaalde stad. Niet alle steden zijn daar ook geschikt voor of hebben iemand die geschikt is om een dergelijk boek te schrijven. Wim Weve, die ruim 25 jaar als bouwhistoricus bij de gemeente Delft werkzaam was, is dit uiteindelijk gelukt. Een voordeel was dat er door de stadsbrand van 1536 slechts weinig woonhuizen in Delft van vóór die tijd resteren. Van de wederopbouw daarna dateren er des te meer. Geholpen door een schilderij (weliswaar een kopie), gemaakt kort na de stadsbrand, en ook door de gedetailleerde *Kaart Figuratief*, die in 1675-1687 van de stad verscheen, en verder de vele bouwhistorische waarnemingen, beschrijft Weve de nieuwbouw van stadshuizen tot 1700. Tegen die tijd liep de Delftse gouden eeuw ten einde en werd Delft door andere Hollandse steden overvleugeld. Het jaar 1700 is dan ook de einddatum voor de in het boek behandelde huizen.

De woonhuizen als zodanig worden niet afzonderlijk besproken, maar thematisch. Daarvoor is in het boek een driedeling aangebracht. In het eerste deel worden niet alleen 'de huizen in de stad en het stadsbeeld' behandeld maar ook de overgebleven huizen van vóór de stadsbrand, waarbij vooral aan het exterieur en de stilistische aspecten aandacht wordt gegeven. Het tweede deel gaat over de typologie van de huizen en in het derde deel wordt nader ingegaan op de constructieve en decoratieve elementen.

Ondanks het feit dat in 1536 driekwart van de stad door brand werd verwoest, bleven enkele gebieden aan de rand gespaard. Mede door hun perifere ligging zijn deze restanten op zich niet bijster spectaculair. Interessanter zijn die enkele huizen in het centrum waarvan de gevels de brand wel hebben overleefd. De belangrijkste is de fraaie, tussen 1505 en 1520 gebouwde laatgotische hardstenen gevel van het pand dat later het onderkomen van het

Hoogheemraadschap van Delfland zou worden. De rest van het eerste deel van het boek wordt besteed aan de gevelarchitectuur van de huizen tot 1700, met hun overkragingsbogen, decoratieve aanzetten, ontlastingsbogen en trapgevels, dan wel in- en uitzwenkende geveltoppen.

Het grootste, tweede gedeelte van het boek handelt over de typologie van de woonhuizen. Hoewel Weve verwijst naar *Het Nederlandse Woonhuis* uit 1969 van Meischke en Zantkuijl en vermeldt dat deze auteurs later hun indeling nuanceerden, mengt hij zich geheel niet in de discussie over wat nu een woonhuistype eigenlijk is. Zonder veel verdere uitleg verdeelt hij het Delftse woonhuis in tien typen: zeven diepe, twee brede typen woonhuizen en één complex type. Enig theoretisch concept lijkt hieraan te ontbreken, anders dan een zeer globale indeling in vorm en opbouw. Jammer is dat de relatie van het pand met de vorm van het perceel niet wordt uitgewerkt, al dan niet in samenhang met het bouwblok. Over gemene muren, (overkluisde) gangen, ontsluitingen, diepe en ondiepe percelen (in relatie tot de *Kaart Figuratief* of de kadasterkaart) komen we weinig te weten. Bij het diepe huis worden een mogelijk smaller of breder achterhuis, alsmede het al dan niet voorkomen van een verdieping in eerste instantie als varianten gezien (p. 102). Vervolgens wordt wat eerst een variant heet, verderop als twee typen behandeld: namelijk als het diepe huis zonder verdieping en het diepe huis met verdieping. Daarnaast is er nog sprake van het type van het diepe huis met kap en dwarskapjes. Slechts de aanwezigheid van dwarskappen kwalificeert deze panden klaarblijkelijk tot een apart type, terwijl er mijn inziens op zijn best sprake kan zijn van een subtype van een diep huis met verdieping. Hoe interessant ook, dit bescheiden bouwhistorisch fenomeen leidt af van de hoofdzaak, zeker ook omdat niet echt duidelijk wordt waarom deze dwarskappen in Delft voorkomen, laat staan wat hun relatie is met de verdere indeling van het woonhuis. Juist die structurele samenhang tussen (woon)ruimten, trappen, schouwen, (interne) hijsluiken e.a. details komen er in het typologische verhaal veel te bekaaid af. Wanneer verderop in het boek restanten van stookplaatsen op de verdieping getoond worden (p. 241-242) rijst de vraag hoe zo'n diep huis met verdieping eigenlijk bewoond werd. De vraag naar het waarom wordt in het boek te weinig gesteld. Ook het te onderscheiden type van het diepe huis met een tweebeukige indeling, het diepe huis met evenwijdig zijhuis en het dubbele diepe huis heeft mij niet echt kunnen overtuigen.

Het laatste derde deel behandelt de constructieve en decoratieve aspecten en dat is een kolfje naar de hand van menig bouwhistoricus. Achtereenvolgens passeren de kelders (waarvan er enkele nog van vóór de stadsbrand dateren) de revue, gevolgd door de vloeren, balklagen en houtskeletten met, zoals meestal gebeurt, veel aandacht voor consoles en sleutelstukken. Daarnaast komen de kapconstructies, trappen en stookplaatsen en tenslotte vensters en deuren aan bod.

Het boek eindigt abrupt zonder enige vorm van uitleiding, waardoor de lezer met de nodige vragen blijft zitten. Bijvoorbeeld hoe het gesteld is met de

huizen in de andere al dan niet Hollandse steden in vergelijking tot Delft. Natuurlijk is het moeilijk om, als je alles van één stad weet ook op de hoogte te zijn van andere steden en vervolgens om dan ook tot een vergelijk te komen. Enige context is echter wel zinvol.

Er ontbreekt ook een samenvattend visueel en meer getalsmatig overzicht van het historische huizen-bestand in Delft. Zeker wanneer het ten geleide begint met 'De historische bebouwing van de Delftse binnenstad telt een relatief groot aantal huizen...' (p. 10), dan roept dat de vraag op om hoeveel het nu werkelijk gaat. Volgens de kroniek uit 1595 waren er bij de brand 2306 huizen verwoest (p. 17). Een telling van de kadasterkaart van 1832 levert voor Delft 3379 percelen op (in 73 bouwblokken), terwijl Delft momenteel een kleine 700 rijksmonumenten kent. Telling in het register van het boek leert dat er 'slechts' 244 woonhuizen behandeld worden. Onduidelijk blijft op welke wijze de behandelde selectie in relatie staat tot de genoemde grotere getallen. Jammer is echter dat we evenmin gewaar worden hoe die 244 besproken huizen nu precies over de stad verdeeld zijn. Een kaartje met daarop de huizen, liefst met een aanduiding van de ouderdom dan wel het woonhuistype wordt node gemist. Met de nadruk op de afzonderlijke woonhuizen, zonder in te gaan op de ruimtelijke relaties met perceel, bouwblok of stad, toont het boek zich een klassiek voorbeeld van de oude bouwhistorie. De grote hoeveelheid gedurende decennia verzamelde bouwhistorische waarnemingen heeft mogelijk het zicht op het grotere geheel wat belemmerd. 'Bouwhistorisch onderzoek kan nooit het complete plaatje opleveren van het hele huis...' (p. 13) is op zich een juiste opmerking, maar toch hoeft dat meer reflectie op het geheel niet in de weg te staan. Duidelijker doel- en vraagstelling vooraf hadden mogelijk geholpen. Het boek zou gebaat geweest zijn met een slothoofdstuk waarin de hoofdlijnen nog even kort werden geschetst en in een groter kader geplaatst. De waarde van het boek als zodanig is nu vooral dat de grote hoeveelheid informatie nu voor iedereen beschikbaar is gekomen en het is prijzenswaardig dat er niet slechts naar de gevels van Delft gekeken is, maar ook naar wat zich daarachter bevindt.

RONALD STENVERT

RECTIFICATIE

In de recensie van het boek *Het Hinckaertshuis* (Nieuwsbrief nr. 54, p. 70-75) is tot onze spijt bij het drukproces een onaangename tekstverdubbeling opgetreden. Op p. 74 moet vanaf regel 10 tot 24 de tekst 'Behalve de bouw ... [t/m] ... het huis uitgelegd' worden geschrapt, en daarmee vervalt ook noot 4. Met excuus van de redactie.

KORSTMOSSEN EN MUURBLOEMPJES

Arts, Nico (red.), *Een knekelveld maakt geschiedenis. Het archeologisch onderzoek van het koor en het grafveld van de middeleeuwse Catharinakerk in Eindhoven, circa 1200-1850.* Matrijs Utrecht, 2014. ISBN 978-90-5345-472, P. 288, € 30,-.

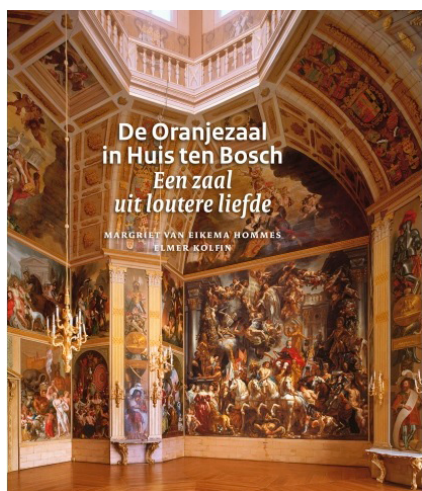
Bradbury, Dominic & Richard Powers, *Superieur interieur. Van Coco Chanel tot Marcel Wanders.* Wbooks, 2012, ISBN: 9789040007491, P. 352.

Overzicht van honderd interieurs van woonhuizen over de hele wereld uit de periode 1900-2010, ontworpen door toonaangevende vormgevers.

Benschop, Riny, Teun de Bruijn & Ineke Middag, *Historische atlas van Dordrecht: Stad in het water,* Vantilt uitgeverij, Nijmegen 2013. ISBN: 9789460041297, P. 80.

Brusse, Paul & Jeanine Dekker, *Geschiedenis van Zeeland (deel 3), 1700-1850.* Wbooks, 2013 ISBN: 9789040008191. P. 352, € 34,95.

Dikken, Arie den, *Dudok,* Wbooks, 2013, ISBN: 9789066305564, P.160, € 24,95.

Eikema Hommes, Margriet van & Elmer Kolfin, *De Oranjezaal in Huis ten Bosch. Een zaal uit loutere liefde,* Olive Press 2013, ISBN 9789491196577, P. 276.

Amalia van Solms (1602-1675), echtgenote van stadhouder Frederik Hendrik (1584-1647), gaf opdracht tot een monument ter nagedachtenis van haar man: de Oranjezaal, de centrale ontvangstzaal in Huis ten Bosch te Den Haag waar tientallen schilderijen op doek en beschilderde houten architectuuronderdelen de lof zingen van het roemrijke leven en daden van Frederik Hendrik. Het complexe project werd tussen 1648 en 1652 uitgevoerd door onder andere Jacob Jordaens, Jan Lievens en Gerard van Honthorst.

Hellenberg Hubar, Bernadette van, *De genade van de steiger: monumentale kerkelijke schilderkunst in het interbellum*, Walburg Pers, 2012. ISBN 9789057308819, P. 400,-.

Het onderzoek werk geïnitieerd door de RCE. De publicatie schetst hoe de academisch geschoolde kunstenaar aan het einde van de 19de eeuw zijn entree maakte op de steiger. Dit leidde in het Interbellum tot een relatief kortstondige vlucht aan kerkelijke opdrachten voor specialistisch geschoolde muurschilders.

Hundertmark, Hein, *De Berkelruïne van Zutphen. Sluitstuk van de Zutphense stadsmuur. Bouwhistorisch onderzoek en restauratie van de Berkelruïne*, Gemeente Zutphen, Zutphen 2013, ISBN 978-90-77587-98-0, P. 104, € 20,-. De restauratie van 2010-2011 was aanleiding tot een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de poort. De koppeling van nieuw archiefonderzoek met bouwhistorische en archivalische gegevens heeft vele nieuwe inzichten opgeleverd.

Jonkhoff, Laura, Kees Klaarhamer & Peter Meijers, *Van de West naar het Oosten gezien: Binnenluiendijk 2 te Hoorn*, Publicatiestichting Bas Baltus, Hoorn 2013, ISBN 9789076385129, P. 175.

Monografie over een bijzonder huis dat werd gebouwd in 1622, verbouwd in 1784 en nog enkele keren. Het huis functioneerde voor de VOC, diende als woonhuis, maar ook als stadsziekenhuis en logegebouw.

Kam, R. de, A.F.J. Kipp, D. Claessen, *De Utrechtse Domtoren, Trots van de stad*, Historische uitgeverij Matrijs, Utrecht 2014, ISBN 9789053453671, P. 544, nu € 39,95.

Er is bijna tien jaar onderzoek gemoeid met het maken van dit boek. Duizenden archiefstukken en tientallen onderzoeksverslagen zijn bestudeerd om de geschiedenis te beschrijven van de beroemde toren, waarvan de bouw bijna zeven eeuwen geleden begon. De toren overleefde storm en regen dankzij de vele generaties die zich over het bouwwerk ontfermden. Dat was niet zomaar, want Geert Grote schreef het al in de 14de eeuw: 'de Domtoren is de trots van de stad!'

Klaassen, Mr. W.A., *Handboek ruimtelijke ordening en bouw*, Berghauser Pont publishing 2014, ISBN: 9789073875890, P. 580, € 79,-.

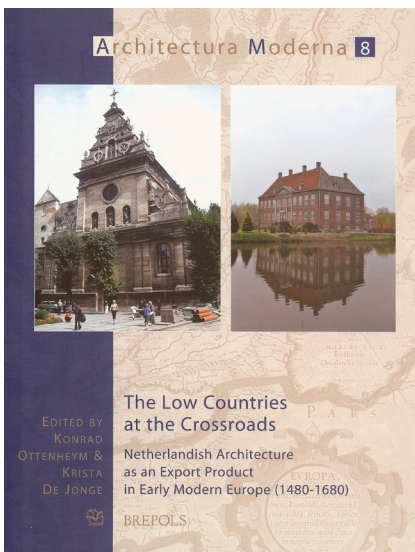
Herziene vierde druk waaraan de Wet Algemene Bepalingen Omgevingsrecht (WABO) ten grondslag ligt. Er is een nieuw hoofdstuk met betrekking tot bouwactiviteiten en vergunningvrij bouwen en een apart hoofdstuk over de Crisis- en herstelwet. Niet alleen geschikt voor studenten maar ook voor personen die met de dagelijkse praktijk van de ruimtelijke ordening en het bouwrecht te maken hebben.

Meurs, Paul & Marie-Thérèse van Thoor (red.), *Rijksmuseum Amsterdam: Restauration and Transformation of a National Monument*, NAI Booksellers, Rotterdam/Delft 2013, ISBN 9789462080942, P. 304, € 59,90.

Imposant boek met prachtige foto's over de ingrijpende verbouwing van het Rijksmuseum: van de plannen van Cuypers tot de spetterende (her)opening in 2013.

Meyer, Han, et al. *Het programma en ruimtegebruik van de stad*, Imprint SUN, onder uitgeverij Boom, 2014, ISBN 9789461051752, P. 168, € 32,50.

De wisselende ambities in de discipline van het stedenbouwkundig ontwerpen worden beschreven en geanalyseerd. Laatste deel in de reeks 'De kern van de stedenbouw in het perspectief van de 21ste eeuw'.

Ottenheim, Konrad & Krista de Jonge

(red.), *The Low Countries at the Crossroads, Netherlandish Architecture as an Export Product in Early Modern Europe (1480-1680)*, Brepols Publishers, Turnhout (BE), 2014, ISBN 9782503530307, € 138,-.

Het boek is de neerslag van jarenlang onderzoek door de universiteiten van Utrecht en Leuven; het bevat gedegen artikelen van de hand van diverse auteurs. De presentatie van het boek op 9 mei werd opgeluisterd door een symposium, georganiseerd door de KNOB. Veel Noord-Nederlandse en Zuid-Nederlandse bouwmeesters, vestingbouwers en ook beeldhouwers werden in de beschreven periode gevraagd om opdrachten uit te voeren door heel Europa, rond de Oostzee tot in Rusland toe. Ook handboeken en gravures speelden een rol bij de verspreiding van 'Nederlandse architectuur'.

Santen, Bettina van, *'T komt in orde: Het ware verhaal achter villa Jongerius*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2013, ISBN 9789053454640, P. 168, € 19,95.

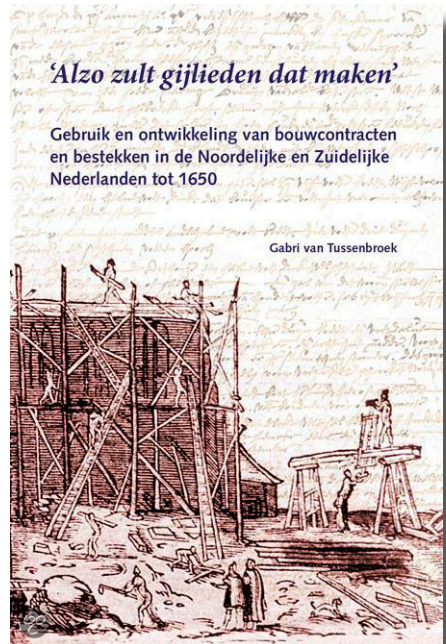
Mooie biografie van een belangrijk modern huis die de self-made en Ford-handelaar Jan Jongerius voor zich zelf ontwierp in moderne vormgeving met veel aandacht voor de geschiedenis van het pand en zijn restauratie.

Stroete, A. te, & G. van Tussenbroek (red.), *De Amsterdamse grachtengordel, Werelderfgoed sinds de Gouden Eeuw*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2014, ISBN: 978-90-5345-475-6, P. 188, € 24,95.

Het boek beschrijft de geschiedenis van de aanleg, de architectuur van de grachtenpanden, de opkomst van Amsterdam als wereldstad, het leven in de Gouden Eeuw en de huidige situatie. Daarnaast is er ruimschoots aandacht voor speciale gebouwen en bijzondere bewoners. Ondersteund met foto's, schilderijen en kaarten worden in het boek zowel historische als actuele facetten van de grachtengordel besproken, waardoor een compleet beeld ontstaat van wat geldt als een toonbeeld voor de Gouden Eeuw.

Schimmelpenninck-Oije, Koen van der, *Adel en Ridderschap in Gelderland. Tien eeuwen geschiedenis*. Wbooks B.V., 2013, ISBN: 9789066304505, P. 360. Al eeuwen wordt de provincie Gelderland met haar vele buitens geassocieerd met adel. In opdracht van de Ridderschap van Gelderland beschreven dertien auteurs de Gelderse adelsgeschiedenis vanaf de 10de eeuw tot nu.

Tussenbroek, Gabri van, *'Alzo zult gijlieden dat maken', Gebruik en ontwikkeling van bouwcontracten en bestekken in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden tot 1650*. Primavera Pers, Leiden 2013. EAN: 9789059971592. P. 224, € 34,50. Welke afspraken maakten bouwheer en aannemer voor 1650 met elkaar voordat er werd begonnen met de bouw van een stadhuis, een kerk, een kasteel of een huis? Welke garanties waren er dat het werk goed werd uitgevoerd? Wie zorgde voor het materiaal? Wat te doen bij overmacht of meerwerk? En hoe legde men deze afspraken vast? Centrale vragen in deze studie. De auteur onderzocht 250 bestekken en bouwcontracten uit de bouwwereld van voor 1650.

Aanvulling:

In SBN Nieuwsbrief 54 verscheen een recensie van de hand van Elisabeth Stades-Vischer over het Hinckaertshuis, zeven eeuwen bouwhistorie en bewoners (zie *Rectificatie* op pag. 83).

Recent verscheen een artikel over hetzelfde pand waarbij nieuwe inzichten werden gemeld, omtrent de 13de-eeuwse kapconstructie van het hoofdhuis, die niet van kastanje- maar van essenhout blijkt te zijn.

Het artikel is van Taco Tel: 'Het Hinckaertshuis na ruim 700 jaar te boek gesteld', in: *Hervonden Stad 2013*, 18de Jaarboek voor archeologie, bouw-historie en restauratie in de Gemeente Groningen, Groningen 2013, p. 95-104.

REDACTIE, KOPIJ EN RICHTLIJNEN AUTEURS

REDACTIE NIEUWSBRIEF

hoofredacteur

drs. A.H.(Arendie) Herwig-Kempers
tel.: 023-5240129
email: a.herwig.kempers@hccnet.nl

redactieleden

J.A.(Jeroen) Nipius
tel.: 078-6132109
e-mail: j.a.nipius@live.nl

drs. M.E.(Elisabeth) Stades-Vischer
tel.: 030-6939125 (werk)
e-mail: m.e.stades@planet.nl

dr.ing. R.(Ronald) Stenvert
tel.: 030-2881597
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

ing. W.G. (Willard) van Reenen
tel.: 06-10320443
e-mail: willard@wgvvanreenen.nl

ir. W. (Wendy) Regeer
tel.: 06-41842756
e-mail: wregeer@hotmail.com

KOPIJ/REACTIES:

Artikelen en illustraties, signaleringen of reacties digitaal inzenden naar de hoofredacteur:
e-mail: a.herwig.kempers@hccnet.nl

Alle artikelen ondergaan een redactie-procedure, plaatsing na overleg met de auteur. De redactie houdt zich het recht voor artikelen te weigeren of in te korten, in overleg met de auteur.

Deadline: **1 oktober 2014**

RICHTLIJNEN VOOR AUTEURS

1. Tekst

Tekst met titel en naam auteur digitaal aanleveren. Geen tabs of inspringingen in de lopende tekst. Paragrafen scheiden door een witregel. Tussenkopjes naar keuze. Noten automatisch instellen op verwijzingen 'voetnoot invoegen', geen eindnoten.

2. Illustraties

Illustraties digitaal aanleveren: min. 300 dpi, TIFF of JPEG formaat, via e-mail of op CD. Internet- of Powerpointplaatjes zijn in de regel niet bruikbaar. In de tekst verwijzen naar genummerde illustraties d.m.v.: (afb...). Alle illustraties aanleveren met een onderschrift, te plaatsen aan het eind van de tekst, met vermelding herkomst: bijv. archief, foto auteur, etc.

3. Literatuur.

Geciteerde literatuur of andere bronnen aan het eind van het artikel vermelden in een bibliografie of in de noten.

4. Annotatie

De redactie heeft besloten een uniforme manier van noteren van rangtelwoorden voor eeuwen te hanteren: 18de eeuw, 18de-eeuws, vroeg 18de-eeuws.

Op de omslag: *De koepel van de San Marcobasiliek in Venetië (foto R. Stenvert, zie verslag Von der Dunk, p. 32)*

Achterzijde omslag: *Houten beeld, in 1905 gevonden in de kerktoeren te Soest (foto Rijksmuseum, zie verslag Reinstra, p. 23)*

ISSN 1872-602X